CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ले. ७ }
मू. प. }

श्री { शक १६८९ कार्तिक शुा ९
{ इ. १७६७ ऑक्टोबर ३१

श्रीमंत राजश्री तात्यास्वामीचे सेवेसी सेवक **सिवाजी कान्हो खलद्कर** रुतानेक साा नमस्कार विनंती ऐसी जे आमचे घर काा **नासीक** येथे नव्या पुऱ्यांस पूर्व पश्चिम लांबी व दक्षण उतर रुंदी पूर्वेचे आंगी एक इमला आहे त्यासुधा तुम्हास आम्ही आपले स्वसंतोषे घर दिल्हे असे बहुत काय लिहिणे सन ११७७ माहे कार्तिक सुाा ९ हे विनंती हस्तांक्षर खुद्द

शिवाजी कान्होनें हें पत्र स्वतःच्या हस्ताक्षरानें लिहिलेलें आहे असें तो स्वतःच म्हणतो; अर्थात् तें सत्य मानणेंच योग्य व जरूरीचें आहे. तें अक्षर सुंदर, सुवाच्य, घोटीव व एकटाकी लिहिलें आहे. यावरून शिवाजी कान्हो चांगला सुविद्य असावा हें निर्विवाद होय. ब्राह्मणाचेंच हें अक्षर दिसतें. अर्थात् या पत्रांत त्यानें आपलें आडनांवही लिहिलें आहे. तें **'खळद्कर'** हें होय. शिवाजी कान्होचें हें उपनांव इतिहासज्ञांस प्रथमच कळत आहे. त्यावरून तो देशस्थ ब्राह्मण ठरतो. तो ऋग्वेदी असून त्याचें गोत्र विश्वामित्र होय. तो राहणारा कोठील हें कळावयास मार्ग नाहीं; परंतु तर्कानें त्याचें ठिकाण ठरवावयाचें, तर ज्या अर्थी त्याचें उपनांव ' खळद्कर ' आहे त्या अर्थी तो सासवड जवळील ' खळद्–बेलसऱ्याचा ' असावा असें वाटतें. तेथें अजूनही कांहीं खळद्कर मंडळी राहतात, असें शोधा अंतीं समजलें आहे. ते याचेच वंशाचे असल्यास त्यांच्याकडे शोध केल्यास याच्या इतर कामगिरीवर थोडाफार प्रकाश पडण्यासारखा आहे. शिवाजी कान्होचें निदान एक तरी लग्न झालें होतें, हें निश्चित असून त्याची सासुरवाडी कसबे सासवड येथें होती असें कळतें. **नाना** व **बापू** यांच्या हातीं पेशवाईचा कारभार आल्यावर त्यांनीं नारायणरावाच्या सर्व खुनी माणसांस व त्यांच्या नातेवाईकांस पकडून अटकेंत ठेवण्याचे हुकूम सोडले. त्यावेळीं शिवाजी कान्होच्या बायकोस पकडण्याचाही हुकूम सोडण्यांत आला होता. तो सवाईमाधवरावाच्या रोजनिशींत भाग १ पान ४९ वर छापलेला आहे. तो असा—

'शिवाजी कान्हो याची बायको कसबे सासवडास माहेरास आहे. त्याची जप्ती करून वस्तभावेचा बारकाईनें शोध करून आणून मोजदाद करून जाबता हुजूर लिहून पाठविण व माणसास शिधा मध्यम प्रत देत जाणें '

यावरून शिवाजी कान्होच्या बायकोस तर अटक झालीच असेल; परंतु त्याच्या श्वशुरगृहाचीहि जप्ती झाली असें म्हणतां येतें. अटकेंत असतां त्याच्या बायकोस मध्यम प्रतीचा शिधा मिळाला यावरूनही शिवाजी कान्होचें सामाजिक स्थान समजण्यास थोडी फार मदत होईल.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

शिवाजी कान्हो जन्मला केव्हां अगर तो मेला केव्हां हें समजण्यास मार्ग नाहीं. परंतु थोरल्या माधवरावाच्या वेळीं तो थोरामोठ्या मुत्सद्यांच्या बरोबर राजकारणांतही —व तोही दादाच्या प्रभावळींतील लोकांबरोबर—भाग घेत होता हें सिद्ध करतां येण्याइतका पुरावा खालील पत्रावरून मिळतो.

ले. ८ }
मू. ५. } श्री { शक १६८६ ज्येष्ठ शु. १३
{ इ. १७६४ जून १२

आसीर्वाद उपरी येथील वर्तमान ता। जेष्ठ शुधं त्रयोदसी मंगलवार अवसीची येक प्रहर रात्रपर्यंत सुखरूप असो विशेष तुम्ही पत्र पाठविलें ते पावले लिहिला मजकूर कलला तुम्ही येथें यावे किंवा परभारे जावे या अनवये राजश्री **नाना फडणिस** यास विचारले त्याणी उतर केले कीं येथें यावे सर्व साहित्य त्याचे रवानगीचे करून देऊ नंतर लस्करास जावे खास स्वारीही वद्य पंचमीस दाखल मोहुर्ते करून होणार आहे शंभुमहादेवाचे नजीक आले आहेत चतुर्थी बहुधा **थेउरी** होईल सत्वर यावयाची योजना जालिया येक दुसरी मजल पुढे सापडेल (येथून पुढील सर्व अक्षर निराळें.) नानानें सांगितले त्यास परभारे जावे परंतु यास विचारावयास सांगितले म्हणून विचारावयास येथून **भवानी शंकर** व **बाजी वसदेव** पा। विचारिले त्यास तुम्ही उदईक ज्ञानेश्वरी येणे व यरवड्यास यावे विचार करून जेसे बनल तेसी सोय पाहून घेऊ सारांश येथे येणे तरी यावे शामराव पोतनीस आले **मोरो माधवराव** पेठे घरी आले लोक येऊ लागले कळावे भेटीनंतर सर्व कळल हे आसीर्वाद

सेवेसी **सिवाजी कान्हो** सा। नमस्कार लोभाची वृधि करावी हे विनंती

हें पत्र चिंतो विठ्ठलास लिहिलेलें आहे. लिहिणारा कोण तें समजत नाहीं, तरी तो चिंतो विठ्ठलापेक्षां वयानें मोठा होता हें निश्चित. चिंतो विठ्ठलाला स्वारीवर बोलाविलें होतें, त्याला उद्देशून हें पत्र आहे; व त्याच्या शेवटीं शिवाजी कान्होनें त्याला साष्टांग नमस्कार लिहिला आहे. यावरून चिंतो विठ्ठलापेक्षां शिवाजी कान्हो वयानें लहान होता हें निर्विवाद होय.

नारायणरावाच्या मारेकऱ्यांच्या म्होरक्यासंबंधीं मला उपलब्ध झालेली एवढीच हकीकत होय.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

८ श्रीसमर्थ नव्हे, कवींद्र परमानंदच !

(म. म. प्रा. द. वा. पोतदार, पुणें.)

(i) ' पर्णालपर्वतग्रहणाख्यान ' आणि ' राधामाधव विलासचंपू ' इत्यादि ऐतिहासिक काव्यांचा कर्ता जयराम पिंडे हा शहाजी आणि शिवाजी यांचा समकालीन आणि कृपापात्र होता हें निश्चित आहे.

(ii) या कवीचें ' पर्णालपर्वतग्रहणाख्यान ' कै. दिवेकर यांनी शके १८४५ च्या भा. इ. सं मंडळाच्या वाढदिवशींच प्रसिद्ध केलें.

(iii) शक १८४४ त कै. राजवाडे यांनी याच कवीचा ' राधामाधवविलासचंपू ' प्रसिद्ध केला.

(iv) जयरामकवीचे हे दोन्ही ग्रंथ अजूनहि कसून अभ्यासण्यासारखे आहेत.

(v) उदाहरणार्थः—पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानांतील चौथ्या अध्यायांतील १६। १७।१८।१९ हे श्लोक घेऊं.

(vi) येथें पूर्वसंदर्भ असा आहे कीं, श्रीशिवाजीमहाराज हे रायगड उतरून पांचाडच्या अंबाबाईचें दर्शन घेऊन पौलस्त्यनगराला म्हणजे ' महाड ' नगराजवळील अथवा महाडाजवळील पोलादपुरास आले. तेथें त्यांनी गोस्वामींचें दर्शन घेतलें आणि गोस्वामींनीं त्यांस आशीर्वाद दिला.

(vii) येथें प्रश्न असा पडतो आणि कै. दिवेकरांनीं त्याची चर्चा हि आम्हां सर्व सहकाऱ्यांत केली होती, कीं हे असे **पोलादपूरचे गोसावी** कोण ? ज्यांचें दर्शन शिवाजीमहाराजांनी घेतलें. एवढ्या थोर गोसाव्याचें नांव कवीनें द्यावयास नको होतें काय ? रामदास गोसावी शिवाजीमहाराजांचे गुरु तेच हे म्हणावे तर रामदासांचें नांव कवीनें कां घेऊं नये ? असा घोटाळा पडला आणि अखेर हे गोसावी म्हणजे श्रीसमर्थरामदास हाच तर्क प्रतिष्ठित झाला. किंबहुना मराठी भाषांतरांत तसें संपादकांनीं चक्क लिहूनही टाकलें ! आणि इतक्यावरच मुद्दा राहून गेला.

(viii) मनाची रुखरुख कांहीं लोप पावली नव्हती. शक १८६४ त आम्हीं हें आख्यान पुनः बारकाईनें वाचून टांचणें केलीं. यावेळीं कवींद्र परमानंद विरचित ' शिवभारत ' हेंहि कै. दिवेकर यांनीं मिळवून प्रसिद्ध केलें होतें. परमानंद–जयराम यांच्या सारख्या समकालीनांच्या ग्रंथांनीं इतिहासास फारच नवा प्रकाश मिळूं लागला. परमानंद स्वतः म्हणतो त्याप्रमाणें तो खरोखरीच शिवाजीचें चरित्र लिहिणारा समकालीन कवींद्र होता ही गोष्ट आतां जयपूरच्या अखबारांवरून पुरी संशयातीत झाली आहे. (पहा–हाऊस ऑफ् शिवाजी–जदुनाथ सरकारकृत–पृ. १५१–१५२ दिवाण कल्याणदास यांस परकालदास, विमळदास आणि गरीबदास यांनीं लिहिलेलीं

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

पत्रें) या अखबारांत त्याचा उल्लेख शिवाजीच्या पदरचा कवींद्र कवीश्वर परमानंद असा स्पष्ट आला आहे.

(ix) परमानंदाविषयींची ही माहिती झाल्यावर जयरामाच्या पर्णाल प० ग्र० आख्यानांतील प्रथम उल्लेखिलेले गोस्वामि दर्शनाचे श्लोक जेव्हां वर लिहिल्याप्रमाणें शक १८६४ त पुनः वाचले तेव्हांच एक कल्पना मनांत चमकून गेली कीं या श्लोकांत जयरामानें उल्लेखिलेले **गोस्वामी रामदास स्वामी नसून कवींद्र परमानंद** हेच असावेत. त्यावेळीं तो विषय जवळच्या टांचणांत तितकाच राहून गेला.

(x) परवां संमेलनप्रसंगीं आमचे मित्र श्री. यशवंतराव गुप्ते यांनी सभासद बखरीच्या डुचल प्रतींतील परमानंद कवींचा एक अज्ञात उल्लेख पुढें मांडला. या माहितीप्रमाणें परमानंदांनीं राज्याभिषेकप्रसंगीं श्लोक तयार केला असेल परंतु तो श्लोक कांही शिवाजी महाराजांच्या पत्रमुद्रांवर प्रत्यक्षांत रूढ झाल्याचें आढळत नाहीं. शेकडोंनी आढळते ती मुद्रा प्रतिपच्चंद्राचीच आहे. आणि ही मुद्रा शिवाजीच्या पराक्रमपर्वांच्या प्रारंभापासून राज्याभिषेकोत्तर हि आढळून येते. असो. त्यावेळीं रा. गुप्ते यांनीं सुचविलें होतें कीं कदाचित् परमानंद कवींद्र शिवछत्रपतींच्या राज्याभिषेकप्रसंगीं विद्यमान असावे.

(xi) श्री. गुप्ते यांचें टांचण पुढें येतांच आम्हांस पर्णालपर्वत० ग्र० आख्यानांतील ते श्लोक व तो आमचा तर्क आठवला.

(xii) चाळणी करूं लागलों तों त्या तर्काला अधिकाधिक बळकटी येऊं लागली. आमच्या मतें तो तर्क सिद्धान्तांत परिणत होण्याइतका बलिष्ठ झाला असल्यानें आजच्या वाढदिवशींच तो आम्ही तज्ज्ञांपुढें ठेवीत आहोंत.

(xiii) हें त्रिवार खरें, कीं, बखरींच्या पेक्षां समकालीन पत्रांची मातब्बरी केव्हांहि वरचढ ! पण बखरी अगदींच निस्सत्त्व झाल्या नाहींत. एखादाअर्धा सुवर्णकण त्या अजून हि अधूनमधून दिल्याशिवाय राहणार नाहींत.

(xiv) असा एक सुवर्णकण आमच्या प्रस्तुत चाळणेंत हातीं आला. सबब प्रथम बखरींतील तीं वचनेंच उतरून देतों :—

(१) " परमानंद स्वामींचें दर्शन झालें "

—पृ. ४१—मराठी सा. छोटी बखर—काव्ये. सं. सालेरी—बऱ्हाणपुरप्रसंगोत्तर—

(iii) " परमानंद **गोसावी पोलादपुरीं** ठेविले. ते बावा बहुत सिद्ध पुरुष होते. "

—पृ. ३३—मराठी सा. छोटी बखर. काव्ये. सं.—रायगड इमारतीनंतर—ह्याच बखरीप्रमाणें ९१ कलमींतहि ५७ व्या कलमांत उल्लेख आहे.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(iv) " त्यानंतर परमानंदबावांस महाराज येतात असे समजोन बाबा अरण्यांत चालले "

—श्रीशिवदिग्विजय—पृ. १९१—

हा उल्लेख घोटाळ्याचा आहे. मूळ पाहिलें असतां रामदासस्वामी, बाबा याकूब व परमानंद यांचा घोटाळा केला आहे.

(v) कांहीं दिवस जाल्यानंतर महाराज सातारियास आले. त्याकाळीं महाराजांचे संस्थानांत सत्पुरुष योगी साक्षात् ईश्वराच्या विभूतिच साक्षात्कारी प्रसिद्ध वागत होते त्यांचीं नांवें बितपशील:—... ... ...

१ " परमानंद बाबा पोलादपुरीं येऊन राहिले "

पृ. ३७४ श्री शिवदिग्विजय.

(vi) " तसे परमानंद बाबा पोलादपुरीं राहिले. त्यांणीं साक्षात्कार असतां कोणास कांहीं संप्रदाय सांगितला नाहीं. समयपरत्वें एखादी गोष्ट अनुभविक सांगून त्यास प्रमाण करून, खातरींत आणून द्यावें "

पृ. ०—३८१— श्रीशिवदिग्विजय—

(vi) " परमानंदबोआ पोलादपुरीं बहुत योग्य तपस्वी सिद्ध जाले "

पृ. ८४ श्री शिवछत्रपति म० चरित्र (सप्तप्रकरणात्मक, चिटणीस)

या सर्व बखरी म्हणजे चिटणीस, श्रींशिवदिग्विजय, किंवा मराठी साम्राज्याची छोटी बखर या कांहीं समकालीन नव्हत. तथापि या भारुडांतून कांहीं जुना सत्यांश निःसंशय लपलेला आढळेल. गुप्ते यांना मिळालेल्या डुबल प्रतींतील परमानंदाचा उल्लेख यांत जोडून देतां आला तर मग हा सभासदी उल्लेख राजारामकालीन ठरेल हें उघड आहे.

(xv) या वर दिलेल्या उल्लेखांत

परमानंद बाबा, किंवा परमानंद गोसावी, किंवा परमानंद स्वामी असा नांवाचा उल्लेख आहे. गुप्ते यांच्या डुबल सभासदी प्रतींत 'परमानंदबाबा' असेंच शब्द मूळांत आहेत. पण शिवाय त्यांस **कवींद्र** अशी किताबत दिल्याचेंहि विधान आहे.

(xvi) डुबलसभासदींत पोलादपूरचा उल्लेख नाहीं. पण बाकीच्या वरील सर्व उताऱ्यांत उल्लेखित परमानंदबाबा **पोलादपुरीं** 'राहिले'—'ठेविले'—'झाले' असा मजकूर आहे.

(xvii) शिवभारतकार परमानंद आपणांस निवास—निधिनिवास—कर म्हणवितो. अर्थात् तो नेवासकर होता हें स्पष्ट आहे. आणि आमचे वरील बखरींतील परमानंद '**पोलादपूर**' कर ठरतात.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(xix) येथें आतां पर्णाल प० ग्र० आख्यानांतील आपल्या श्लोकांकडे वळूं. येथें ते श्लोकच दिले पाहिजेतः—

ततः पौलस्त्यनगरे **परमानन्दनन्दितैः** ।
रसैस्तु पंचदशभिः **कवींद्रै**र्वार्धितैर्द्विजैः ॥१६॥

गीयमानं यशः स्वीयं श्रुत्वा श्रुत्वा शनैः शनैः ।
नरयानादवातीर्य चतुःशालं मनोरमम् ॥१७॥

मन्दिराग्र्यं समासाद्य एक एवाग्रगोऽभवत् ॥
गोस्वामिचरणद्वंद्वं नन्दयामास[1] मन्दिरे ॥१८॥

गोस्वामीच ततस्तस्य हस्तं विन्यस्त मस्तके ।
पूर्णसाम्राज्यदात्रीभिराशीभिः पर्यतोषयत् ॥१९॥

या श्लोकांचें तात्पर्य असें कीं–शिवाजीमहाराज नंतर पोलादपुरास आले आणि तेथें गोस्वामींचें दर्शन त्यांनी घेतलें; गोस्वामींनी त्यांना 'पूर्णसाम्राज्य' देणारे आशीर्वाद दिले.

या श्लोकांपैकीं पहिल्या श्लोकांतच आपलें कोडें आहे. त्यांतील **'परमानंद'** आणि **कवींद्र** हे शब्द अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. त्यांचा यथार्थ अर्थ लावतां आला कीं कोडें तावडतोब उलगडलें जातें.

परमानंद आणि **कवींद्र** हे शब्द व्यक्तिनामवाचक न घेतां साध्या वाच्यार्थानें घेतले तर गोस्वामी कोण, त्यांचें नांव काय, जयरामानें एवढें महत्त्वाचें नांव कसें गाळलें इत्यादि शंका आपणांपुढें उभ्या राहतात आणि त्यांचें निरसन होत नाहीं.

पण **'परमानंद'** आणि **'कवींद्र'** हीं दोन पदें जयरामानें आपल्या सुप्रसिद्ध **'कवींद्र परमानंदा'** च्या नांवाचीं पदें म्हणून घातलीं हें लक्ष्यांत घेऊन आपण अर्थ लावला तर वरील प्रकारच्या शंकांना कांहींच अवकाश राहात नाहीं.

(xxi) आम्हीं सुचविलेला अर्थ करण्यास आणि तो पटवून देण्यास मागें बखरींतून उतरून घेतलेल्या उताऱ्यांतून उत्कृष्ट आधार मिळतो. हे **'परमानंद गोसावी' पोलादपुरीं** राहिले असें हे बखरकार आपणांस सांगतात. म्हणजे या बखरकारांच्या म्हणण्याप्रमाणें परमानंद गोसावी हे **पोलादपूरकर** ठरतात.

(xxii) शिवभारतावरून कवींद्र परमानंद हे नेवासकर असें स्वतःस म्हणवीत हें आपणांस ठाऊक आहे. अर्थात् परमानंद कवींद्रांचें हें स्वतःबद्दलचें वर्णन केव्हांहि सर्वथा प्रमाणच होय. इकडे बखरकार एका परमानंद पोलादपुरकरांचा उल्लेख करतात. नेवासकर कवींद्र परमानंद आपणांस स्वतः शिवाजीनेंच चरित्र लिहिण्यास सांगितलें असें सांगतो; आणि जयपूरच्या फारसी अखबारा कवींद्र

---

[1] वन्दयामास–असा मूळ पाठ असावा.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

परमानंद हा शिवाजीचा आश्रित कवी म्हणून आग्र्यास शिवाजीबरोबर होता अशी स्पष्ट माहिती देतात. तेव्हां शिवभारतकार नेवासकर कवींद्र परमानंद ही ऐतिहासिक व्यक्ति शिवाजीची समकालीन होती यांत काडीचाहि संदेह नाहीं.

आतां आमचे बखरकार परमानंदाचें नांव घेतात पण ते त्यांस 'सिद्धपुरुष' म्हणतात; 'कवींद्र' म्हणत नाहींत. तसेंच त्यांचा परमानंद ते नेवासकर म्हणून सांगत नाहींत तर तो 'पोलादपूरकर' होय असें ते म्हणतात.

(xxiii) मग काय, नेवासकर आणि पोलादपुरकर असे दोन '**परमानंद**' आपण मानावयाचे ? एक सिद्ध पुरुष तर दुसरा कवींद्र ? पण येथें जयरामांची साक्ष आपणांस विचारांत घ्यावी लागेल. घटकाभर असें समजूं कीं जयरामांच्या त्या प० प० ग्र० आख्यानांतील १६ व्या श्लोकांत परमानंद आणि कवींद्र असे जे शब्द आले आहेत ते कवींद्र परमानंद नांवाच्या व्यक्तीचेच वाचक आहेत आणि या कवींद्र परमानंद किंवा परमानंद गोसावी यांचें दर्शन शिवाजी महाराजांनीं घेतलें. पण ते "**पौलस्त्य**" नगरांत घेतलें म्हणजे अर्थात् ते जयराम वर्णित 'गोस्वामी' किंवा कवींद्र परमानंद हे "पौलस्त्य" नगरांत म्हणजे **पोलादपुरांत** होते असें ओघासच आलें. याचा अर्थ असा होतो कीं, जयरामवर्णित गोसावी कवींद्र परमानंद हे पोलादपूरकर ठरतात. आतां जयराम तर शहाजीशिवाजींचे समकालीन परिचित कवी. म्हणजे परमानंद कवींद्रांना **पोलादपूरकर** (पौलस्त्यनगरवासी) असें जयरामांच्या **समकालीन** आधारावरून आपण ठरवूं शकतो. आणि असें झालें तर बखरकार परमानंदास पोलादपुरकर म्हणतात त्याला हा समकालीन बळकट आधार मिळतो. आणि मग कवींद्र–परमानंद–नेवासकर आणि पोलादपूरकर हे सर्व शब्द एकाच व्यक्तीचा बोध आपणांस देतात. कवींद्र परमानंद नेवासकर हाच परमानंदबोवा गोसावी पोलादपुरकर होय ही तर्कपरंपरा अगदीं प्रमाणशुद्ध, बलिष्ठ आणि सिद्धान्तप्राय होते. आणि त्यांत विपरीत काय आहे? परमानंद मूळचा नेवाशाकडील म्हणून स्वतःस नेवासकर म्हणवी तर पुढें शिवाजी महाराजांचा आश्रय लाभल्यावर त्यांनीं त्याची स्थापना पोलादपुरीं केली असेल म्हणून त्यास 'पोलादपूरकर' अशी दुसरी संज्ञा पुढें चालू झाली असेल तर त्यांत वावगें किंवा विपरीत काय वाटावें ?

(xxiv) आतां आमच्या तर्काप्रमाणें जयरामकृत श्लोकांचा अर्थ लावूं.

प्रथम अन्वय देतों :–

ततः पौलस्त्यनगरे परमानंदनंदितैः (तथा) कवींद्रैश्च पंचदशभिः रसैः वर्धितैः द्विजैः गीयमानं स्वीयं यशः शनैः शनैः श्रुत्वा श्रुत्वा, नरयानादवातीर्य चतुःशालं मनोरमं मदिराग्र्यं समासाद्य, एकः एव अग्रगः अभवत् । गोस्वामिचरणद्वंद्वं मन्दिरे वन्दयामास ।

अर्थः– नंतर पौलस्त्य नगरांत (पोलादपुरांत) अतिशय आनंदानें सुख पावलेल्या–पक्षीं परमानंदांनीं (कवींद्रांनी) वाखाणलेल्या (शाबासकी, पसंती दिलेल्या), त्याचप्रमाणें (कवींद्रांनी पक्षीं, परमानंद कवींद्रांनी) पंधरा रसांच्या योगें वाढविलेल्या ब्राह्मणांनीं गायिलेलें आपलें यश संथपणें श्रवण करीत करीत (महाराज) पालखींतून उतरून (उतरले आणि) चौसोपी, सुंदर मंदिराच्या दारांत पोचन

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(पोंचले आणि) एकटेच तेवढे पुढें (मंदिरांत) आंत गेले । (नंतर) गोस्वामी-यांच्या चरणांचें दर्शन घेतलें ॥ इत्यादि.

पंधरा रसांच्या योगें – असें भाषांतर आम्हीं केलें तर हे पंधरा रस कोणते ? तर ते असे–ब्रह्मदेवानें निर्माण केलेले (कटु[१]–तिक्त[२]–लवण[३]–कषाया[४]–म्ल[५]मधुर[६]) सहा रस अर्थात् षड्रसयुक्त भोज्य पदार्थादिक आणि शृंगारहास्यकरुणादि नऊ काव्य-रस, असे सहा आणि नऊ मिळून पंधरा रस – या पंधरा रसांनीं वर्धित म्हणजे वाढ-विलेले, पोसलेले, पुष्ट संतुष्ट केलेले. – अर्थात् कवींद्रांच्या पदरीं असलेल्या ब्राह्म-णांना रोज उत्तम भोजनास्वाद मिळे आणि काव्यास्वादनही घडे. यामुळें ते ब्राह्मण संतुष्टपुष्ट झाले होते असा जयरामाच्या म्हणण्याचा भावार्थ.

आणि ही खुबी लक्षांत आली कीं जयराम येथें पंधरा कवी किंवा रस (प्रेम) वगैरे गचाळ विधानें करीत नसून परमानंद कवींद्रांचाच उल्लेख मोठ्या खुबीनें श्लेषपद्धतीनें करीत आहे हें लक्षांत येतें आणि फार आनंद वाटतो. जयरामाला श्लेषाची फार हौस होती.

(XXV) एकदां आपण हें मान्य केलें कीं जयराम येथें कवींद्र परमानंदाचाच उल्लेख करीत आहे, बखरकार सांगतात ते परमानंद पोलादपूरकर सिद्ध पुरुष आणि परमानंद कवींद्र नेवासकर शिवभारतकर्ते हे एकच पुरुष होते, म्हणजे कवींद्र परमानंद हे आग्र्याहून सुखरूप परत आले असले पाहिजेत आणि कदाचित् गुप्ते सुचवितात त्याप्रमाणें राज्याभिषेकप्रसंगीं ते विद्यमानहि असावेत असें दुसरें महत्त्वाचें अनुमान आपणांस करतां येतें. कारण जयरामानें वर्णन केलेलें पर्णाल पर्वतग्रहण झालें शक १५९४ त. आणि ज्यापक्षीं त्यावेळीं पोलादपुरांत कवींद्र परमानंद विद्यमान होते त्याअर्थी ते आग्र्याहून जिवंत परत आले हें आपोआपच सिद्ध होतें. कवींद्र परमा-नंदाच्या हयातीचा हा असा विलक्षण आणि भक्कम समकालीन धागा याप्रमाणें आपल्या हातीं येतो आणि मोठें समाधान वाटतें.*

जयरामाला अशा प्रकारच्या श्लेषाची आवड असल्याचा पुढील पुरावा याच काव्यांत आढळतो तो पाहिला आसतां वाचकांची आमच्या प्रकरणाच्या अर्थ-योजनेबद्दल खात्री पटण्यास पुष्कळ साहाय्य होईल. पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानांतील पांचव्या अध्यायांतील क्रमांक ९५।९६ यांत कृष्णाजी भास्कराचा उल्लेख अशाच लकबीनें जयरामानें कसा साधला आहे तें बघा.—

" दीपाजी नामको ह्येदां राउत् राव इतिस्मृतः ।
सोऽर्जुनत्वमनुप्राप्तो ततः कृष्णसहायवान् ॥ ९५ ॥
प्रोद्दिदीपे स दीपाजी सकृष्णो भास्करत्विषा ।
आपूरयन्निव स्वीयां प्रतिज्ञां तद्रणांगणे ॥ ९६ ॥

---

* वाढदिवस आषाढ शु. १, १८७०

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

९ महिषशतक कर्ता व टीकाकार

(रा. सा. गो. वि. पानशे, इंजीनियर)

महिषशतक नांवाचें एक लहानसें काव्य तंजावर येथील राज्यकारभारावर प्रकाश पाडणारें व सुंदर श्लेषानें भरलेलें आहे असें कळल्यावरून तें वाचावें म्हणून तें मिळविण्याचा प्रयत्न केला व मला भांडारकर ओरिएंटल रिसर्च इन्स्टिट्यूटमध्यें त्याची हस्तालिखित पोथी मिळाली. परंतु त्यांत बऱ्याच चुका असल्याचें आढळून आलें. म्हणून त्या चुका दुरुस्त करण्याचे हेतूनें इतर ठिकाणीं पोथ्या मिळविण्याचा प्रयत्न केला व आजतागायत मजजवळ ११ पोथ्या व पुस्तकें जमलीं आहेत; तीं येणेंप्रमाणें:--

१ भांडारकर इन्स्टिट्यूटमधील पोथी. टीका नाहीं. श्लोक १०७

२ प्रो. एन. जी. सुरू यांचेकडून पंडित श्रीनिवासशास्त्री यांनी लिहिलेली सटीक पोथी श्लोक १०७

३ मुंबई विश्वविद्यालयामधून आणलेली हस्तलिखित पोथी श्लोक १०५

४ डॉ. रा. गो. हर्षे यांचेकडून मिळालेली हस्तलिखित पोथी श्लोक १०७

५ पंडित जीवानंद विद्यासागर यांनीं छापलेलें शतकावली नांवाचें पुस्तक यांत महिषशतक आहे. श्लोक १००

६ तंजावर येथील लायब्ररींतून मिळालेली हस्तालिखिताची पोथी श्लोक १०२

७ अड्यार येथील लायब्ररींतून मिळालेली हस्तालिखित पोथी श्लोक १०२

८ श्रीरंगम् येथें छापलेलें महिषशतक पुस्तक श्लोक १०२

९ म्हैसूर येथील लायब्ररींतून मिळालेली पोथी सटीक नाहीं. श्लोक १०२

१० अड्यार लायब्ररींत 27 F4 नंबरची हस्तलिखित पोथी तिची माहिती मिळाली आहे. पण पोथी अजून हातीं आली नाहीं.

११ बनारस संस्कृत कॉलेज. श्लोक १०५

काव्याचें नांव—महिषशतकम्, माहिषशतकम्, लुलायशतकम्, महिषीशतकम् अशीं वेगवेगळीं नांवें सांपडतात.

वरील नांवें काव्याला देण्याचें कारण ह्या काव्यांत रेड्याची स्तुति व गर्भित राजाची व राजाधिकाऱ्यांची निंदा आहे. काव्य करणाऱ्या कवीचें नांव वांच्छेश्वर उर्फ कुट्टीकवी उर्फ बालकवी असें आहे. या कवीस कुट्टीकवी अशी पदवी मिळाली त्याबद्दल आख्यायिका अशी आहे की, शहाजीराजे (१६८४ ते १७११) एकदा

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मदुरेस मीनाक्षी देवीच्या दर्शनास गेले, त्यावेळेस त्यांचे अमात्य व अमात्यांचा लहान मुलगा हे बरोबर होते. देवीचें दर्शन घेऊन शहाजी राजांनीं खालील श्लोक म्हटलाः--

पुरि मधुरं गिरि मधुरं गरिमधुरंधरनितंबभाराढ्यम् ।
स्थूल कुचं नील कचं बालकचंद्रांकितं तेजः॥

हा ऐकून अमात्यांचा मुलगा जो जवळच उभा होता त्यानें पुढील श्लोक लगेच म्हटला.

हृदि तरसा विदितरसा तदितरसाहित्यवाङ्नमेलगाति ।
कविलोके न विलोके भुवि लोकेशस्य शाहजेरुपमाम् ॥

असा सुंदर श्लोक लहान मुलाचें तोंडून ऐकून शहाजीराजांनीं त्याला कुट्टीकवी म्हणजे बालकवि अशी पदवी दिली व ती आपल्या कवीनें आपल्या नांवामागें लावली. हा लहान मुलगा हाच कवि वांच्छेश्वर होय. हा मुलगा पुढें अमात्य झाला. प्रस्तुत काव्य लिहिण्यास काय कारण झालें तें पुढें येणारच आहे.

काव्याच्या पोथ्यांतील फरक

एका पोथीचा दुसरीशीं मेळ बसत नाहीं. म्हैसूर, अड्यार व तंजावर येथील पोथींचा एक गट म्हणतां येईल. या पोथ्यांनून एकूण १०२ श्लोक आहेत व त्यांचा क्रमहि तोच आहे. पण श्रीरंगम् येथील पुस्तकांत एक श्लोकाचा क्रम बदलला. इतर ३ पोथ्यांतील ९७ वा श्लोक यानें ८७ वा घातला आहे. अड्यार येथील आणखी एक पोथी उपलब्ध होते. तींत ९४ च श्लोक आहेत; व क्रमहि अजिबात निराळा आहे. त्या पोथीला मी अड्यार तेलगू असें नांव देतों. ह्या शेवटच्या पोथीचा काळ माहीत नाहीं.

आतां दुसऱ्या पोथ्यांबद्दल पाहूं. ह्या सर्व पोथ्यांतून श्लोकांचा क्रम जवळ जवळ सारखा आहे. थोडा फरक आहे पण श्लोकांची संख्या वेगळी वेगळी आहे. भांडारकर इन्स्टिट्यूटमधील पोथी व पंडित श्रीनिवासशास्त्री यांची पोथी अगदीं एकसारखी आहे; फक्त एकींत टीका नाहीं व दुसरींत टीका आहे. या पोथ्यांत १०७ श्लोक आहेत. तसेंच डॉ. रा. गो. हर्षे यांचेकडील पोथींत १०७ श्लोक आहेत पण क्रम बदलला आहे. मुंबई विश्वविद्यालयांतील पोथींत १०५ श्लोक आहेत व क्रमांतहि फरक आहे. पंडित जीवानंद यांचे पुस्तकांत शंभरच श्लोक आहेत पण क्रम भांडारकर इन्स्टिट्यूटमधील पोथीचा आहे. तेव्हां यांत मूळची पोथी कोणती हें ठरविणें जरूर आहे व त्याबद्दल पुढें मी सांगणार आहे.

हें काव्य वांछेश्वर, ऊर्फ वांछानाथ उर्फ कुट्टीकवि उर्फ बालकवि यानें लिहिलें याबद्दल वाद नाहीं. कारण कवीनें आपलें नांव काव्यांत लिहिलें आहे.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तंजावर पोथी श्लोक ७

विद्यापण्यविशेषविक्रयवणिग्जातः सुधीः श्रीधरः ।
स्वन्नं स्वर्णमभूत्वतांचुमाखिनो धिक् तस्य षट् दर्शिनीम् ॥
ख्यातः कुट्टिकविस्तु दुर्धनिगृहद्वारेषु निद्रायते ।
तत्सर्वं महिषेश्वराननुसृते दौर्भाग्यधाम्नः फलम् ॥

तंजावर १०२ श्लोक शेवटची ओळ

वांच्छानाथकवेः कृतिश्च कुरुतां निर्मत्सराणां मुदम् ।

इतर कांहीं पोथ्यांतून श्रीमद्बालकवेः कृतिश्चकुरुताम् असें लिहिलें आहे.

तेव्हां हें काव्य वांच्छेश्वर कवीनेंच लिहिलें याबद्दल शंका नाहीं. हा कवि कर्नाटक प्रांतांतला राहणारा होता हें त्याचा पणतु वांच्छेश्वर यानें आपल्या टीकेचें प्रारंभीं लिहिलें आहे.

तत्र तंजपुरं नाम राजस्थानमनुत्तमम् ।
राजानः प्रतिथास्तत्र भोसलीयान्ववायजाः ॥
तदमात्यकुलोत्पन्नः श्रीमान्वांच्छेश्वरः सुधीः ।
शिष्टः कर्णाट जातीयो वेद–वेदांग–पारगः ॥

Burnell आपल्या कॅटलॉग पान १६४ मध्यें म्हणतो, महिषीशतकम् by Vancheshwar Kavi a Canarese Brahmin who lived at Tanjore about 160 years ago. हा कॅटलॉग सन १८८० मध्यें लिहिला. म्हणजे वांच्छेश्वर तंजावरमध्यें सुमारें १७२० चे सुमारास होता. शहाजी राजाच्या वेळेस हा लहान मुलगा होता ह्या विधानास यानें पुष्टि येते. तो पुढें राजे प्रतापसिंह (१७४० ते १७६३) यांचा अमात्य होता, असें त्यांचे पणतूनें लिहिलें आहे. " नीतिमार्गेण राजानं तत्तत्कालेष्वचोदयत् । " त्यानें ह्या महिषशतकाशिवाय आणखी २ शतकें लिहिलीं आहेत. धूतिशतक किंवा धाटीशतक व आशीर्वादशतक. पैकीं आशीर्वादशतक नुकतेंच प्रसिद्ध झालें आहे व तें माझेजवळ आहे. दुसरें अजून हस्तलिखितच आहे असें कळतें.

काव्य लिहिण्याचा काळ—

नेहेमींप्रमाणें कवीनें कोठेंहि स्पष्टपणें काव्याचा काल कोणता याबद्दल कांहीं लिहिलेलें नाहीं. म्हणून त्याच काव्यांतून कोठें कांहीं आधार सांपडतो कां हें पाहूं.

तंजावर श्लोक ३

नानाजीप्रभुचंद्रभानुशहजीदानंदरायादयो ।
विद्वांसः प्रभवो गताः श्रितसुधीसंदोहजीवातवः ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

वरील नांवांपैकीं बरींच नांवें तंजावरच्या इतिहासांत सांपडतात. चंद्रभान हा व्यंकोजी राजाच्या परिगृहीत स्त्रीचा मुलगा होता एवढीच माहिती आहे. त्याचे विद्वत्तेबद्दल कांहीं लिहिलेलें सांपडत नाहीं. शहाजी राजा विद्वान् होता. हें सुरुवातीसच मीं सांगितलें. त्यानें संस्कृतमध्यें २ ग्रंथ लिहिले आहेत. Burnells catalogue मध्यें असा उल्लेख सांपडतो.

शहाजीराजे of Tanjore has composed the following works. शब्दरत्नसमन्वय a list of words arranged according to the finals with meaning in Sanskrit except in a few cases, said to be by Shahaji Raje of Tanjore and of 17th century.

अष्टपदी attributed to Shahaji Raje 1684 to 1711 intended to be Sung to Music. Page 156.

'शाहेंद्रनामा जितभोजकीर्तिः' असें वर्णन सरफोजीनें रघुवीर गाथामध्यें केलें आहे. आनंदराव हा सरफोजी राजाचा दिवाण होता याबद्दल रा. ब. पारसनीस आपल्या पुस्तकांत लिहितात. या (सरफोजी) ची कारकीर्द एकंदरींत अतिशय शांततेची झाली व याचें श्रेय सरफोजीचा मुख्य दिवाण आनंदराव पेशवे व सेनापति खंडोजी विचित्रे यांसच दिलें पाहिजे. (पान ५५).

नानाजीबद्दल मात्र उल्लेख सांपडत नाहीं.

वरील श्लोकावरून असें दिसतें कीं हें काव्य सन १७२८ चे नंतर लिहिलें.

तंजावर श्लोक १०१

श्रीमद्भोसलवंशदुग्धजलधेः संपूर्ण चंद्रोपमे ।
यः शास्ति क्षितिमक्षतिक्षितिपतिः मूर्तः प्रतापः स्वयम् ॥

या श्लोकांत तर कवीनें स्पष्टच सांगितलें आहे कीं, काव्य लिहिण्याचे वेळेस प्रतापसिंह राजा होता. हा राजा १७४० ते १७६३ पर्यंत होता. म्हणजे काव्य लिहिण्याचा काळ १७४० पर्यंत सरकला. श्री. के. आर. सुब्रह्मण्यं आपल्या पुस्तकांत लिहितातः— पान ४९

Saiyad was found playing the old game For 4 years he was de-facto the ruler. The Madras manuscript narrates pathetically that during the period of his dominence, charities were held in abeyance and temples and Yajnas neglected. Mahish-Shatak composed by Vaneheshwar alias Kutti Kavi (1741) regrets that the

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

great days of Nanaji Shahaji Sarphoji and Anand Rao had passed away.

ह्या वरील उताऱ्यावरून काव्य १७४१ मध्यें लिहिलें असें दिसतें. तें माझ्या मतें खरें नाहीं. कारण दक्षिणेंत सन १७३५ पासून १७३९ पर्यंत जवळ जवळ बेबंदशाही होती व खरी सत्ता सय्यद बंधू यांचे हातांत होती व वांच्छेश्वर कवी तर अमात्य होते. तेव्हां त्यांनीं हें काव्य १७३५ ते १७३९ चे दरम्यान कां लिहिलें नाहीं व प्रतापसिंह गादीवर आल्याबरोबर लागलेच कां लिहिलें. राजे प्रतापसिंह गादीवर येण्यास नाखूष होते व त्यावेळचे अमात्य व इतर थोर गृहस्थ यांनीं आग्रह करून त्यांना गादीवर बसविलें असें रा. ब. पारसनीस आपल्या पुस्तकांत लिहितात. तो उतारा पुढें वाचून दाखविण्यांत येणारच आहे. तेव्हां ५ वर्षें अंदाधुंदीचा काळ सोसल्यानंतर नवीन राजा आल्याबरोबर पहिल्याच वर्षांत त्याचेवर हें टीकात्मक काव्य लिहिलें हें सयुक्तिक दिसत नाहीं. वस्तुतः नवीन राजा आल्यानंतर त्याचा अनुभव घेऊन नंतर कांहीं वर्षांनीं हें काव्य लिहिलें असलें पाहिजे. त्याच संबंधी श्री. के. एस्. व्यंकटरामशास्त्री श्रीरंगमच्या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेंत लिहितात कीं प्रतापसिंह राज्यावर आल्यानंतर बरेच दिवसांनीं हें काव्य लिहिलें.

यावरून प्रतापसिंह राज्यावर आल्यानंतर बरेच दिवसांनीं काव्य लिहिण्यास सुरुवात झाली म्हणजे काव्याचा रचनाकाल १७४१ नसून बराच नंतरचा आहे.

शतकांतील एका श्लोकावरून ध्वनित होतें कीं काव्य लिहिण्याचे वेळेस लढाई चालू होती. तंजावर श्लोक ६

आर्यश्रीधरमंबुदीक्षितमिमौ दृष्ट्वा महापंडितौ।
विद्यायै स्पृहयेन यद्यपि वरं क्षात्रं बिभेम्याहवात्।

पुढें ८ व्या श्लोकांत तर त्यानें श्रीरंगम् येथील लढाईचा उल्लेख केला आहे.

विद्वन् मा कुरु साहसं श्रुणुवचो वक्ष्यामि यत्ते हितं।
त्यक्त्वा कामदमत्र सैरिभपतिं निर्व्याज बंधुं नृणाम् ॥
श्रीरंगाभिध–पट्टणं प्रतिसखे मागाजरस्यालयम्।
दूरे श्री निकटे कृतांत महिषस्यैवेय घंटारवः ॥

या वरील दोन्ही श्लोकांच्या मजकुरावरून असें दिसतें कीं, काव्य लिहिण्याचे सुमारास इतर विद्वानांबरोबर ह्या कवीसहि उपसर्ग पोंहोंचला व द्रव्यार्जनासाठीं हे श्रीरंगमला जाण्याचा विचार करीत होते. पण तेथें लढाई चालूं असल्यामुळें कवी आपल्या मित्रांस म्हणतो कीं श्रीरंगमला प्रथम श्री व नंतर रंगम् म्हणजे विद्वानांची सभा आहे असा या नांवावरून तुमचा समज झाला असेल तर सपशेल फसाल. तर तेथें श्री प्रथम नसून रंगम् म्हणजे रणक्षेत्र अगोदर आहे. व श्री जर असेल तर ती

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

फार दूर आहे. कृतांतमहिषग्रैवेयघंटारवः म्हणजे रणक्षेत्र अशी कवीनें श्रीरंगम् या नांवावर कोटि केली असें दिसतें. ही लढाई सन १७५२ मध्यें झाली व याच लढाईंत चंदाखान मारला गेला. ह्याच चंदाखानाचा उल्लेख कवीनें ८८ व्या श्लोकांत केला आहे व तो उल्लेख चंदाखान मेल्यानंतर केला असेल असें दिसतें.

यावरून प्रस्तुत काव्य सन १७५२ नंतर अगर त्या सुमारास लिहिलें असें मानण्यास हरकत नाहीं. हें काव्य लिहिण्याचा हेतु कवीनें तंजावर श्लोक ११ मध्यें स्पष्ट दाखविला आहे.

> श्रुत्वैतन्महिषप्रबंधकममी भूपागुणग्राहिणः ।
> ते बुध्वा निजदुर्गुणान् कविमुखात् तद्व्यंग्यमर्यादया ॥
> अद्रोहेण निजाः प्रजा इव यथाधर्मं प्रजारक्षितुम ।
> कुर्वंतु स्वकुलक्रमागतनरान् देशाधिकारोचितान् ॥

म्हणजे हें काव्य ऐकून राजाला पूर्व कृत्यांचा पश्चात्ताप होऊन त्यानें नीट मार्गावर यावे व जे जे अधिकारी कामावरून काढून टाकले त्यांना त्यांचे पूर्वींचे जागेवर नेमावे. हा हेतु प्रतापसिंह राजे हयात असतांनाच सिद्धीस जाईल. यावरून हें कार्य त्यांचे हयातींतच लिहिलें असलें पाहिजे. म्हणजे १७६३ चे आंत लिहिलें.

यावरून काव्याचा काळ सन १७५२ ते १७६३ याचे दरम्यान होता.

आतां कांहीं पोथ्यांतून लिहिलेल्या मिती सांपडतात. पण त्या, पोथींची नक्कल करण्याच्या अगर टीका लिहिण्याच्या आहेत काव्य करण्याच्या नाहींत. उदाहरणार्थः—

तंजावर येथील पोथींत लिहिलें आहे:—

तारुणनामक वर्षे चैत्रे मासे त्रयोदश्यां काश्यां । काश्यां रचिता माहिषशतक व्याख्या सुधी मुदे भूयात्

> बाणाग्न्यद्रींदु विमिते शककाले सुधी मुदे ।
> भूयाद्वांच्छेश्वरकृता व्याख्या श्लेषार्थचंद्रिका ॥

बाण, अग्नि, अद्रि, इंदु म्हणजे १७३५ शक म्हणजे सन १८१३ ही मिती खास काव्य लिहिण्याची नाहीं. शिवाय काव्य लिहिलें तंजावरमध्यें. म्हणून ही मिती टीका लिहिण्याची आहे. व ती टीका काशीस असतांना वांच्छेश्वरानें हा कुट्टीकवीचा पणतु—लिहिली. या टीकेचें नांव श्लेषार्थचंद्रिका आहे हें लक्षांत ठेवावें. कारण या नांवाबद्दल वाद पुढें येणार आहे. वरील प्रतमध्ये थोडासा घोटाळा आहे. शक १७३५ सालीं तारुण शक नव्हता. तारुण असें शकाचें नांवच नाहीं ते आहे तारण. व तारण ह १७३५ सालीं विक्रम संवत्सराचें नांव आहे. शालिवाहन शक श्रीमुख होतें.

तारण शक हे शालिवाहन शकाचें नांव बरोबर आहे असें धरलें तर तारण शक १७४६ सालीं येतो. म्हणजे शक १७३५ व शक १७४६ हे दोन शक कसे आले.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

त्याचें उघड कारण दिसतें कीं टीका काशी येथें शक १७३५ सालीं लिहिली व त्या पोथीची नक्कल शक १७४६ सालीं केली. म्हणजे तंजावर येथें जी पोथी आहे ती अस्सल नसून मूळ पोथी नंतर ११ वर्षांनीं केलेली नक्कल आहे. व हें बरोबर दिसतें. काशीहून वांच्छेश्वर पुण्यास आले व तेथून रामेश्वर कडे जातांना सन १८२४ म्हणजे शक १७४६ मध्यें या पोथीची प्रत त्यांचे कडून कोणीतरी मिळविली व नक्कल करून ठेविली. म्हणून नक्कल करणारानें तारण नाम संवत्सरे अशी मिती घालून ठेविली.

अड्यार येथील पोथींतहि जी मिती आहे तीहि काव्याची नसून नक्कल केल्याची मिती आहे. ती मिती अशी आहे.

जयनाम संवत्सरे कटक मासे श्रावण मासे शुद्ध अष्टम्यां काश्यां रचिता महिषशतक-व्याख्या सुधी मुदे भूयात् ॥

बाणाग्न्यद्रींदु–विमिते शाककाले सुधी मुदे
भूयाद्वांच्छेश्वरकृता व्याख्या श्लोकार्थचंद्रिका ॥

येथें श्लोकार्थचंद्रिका असें लिहिलें आहे. व ही गोष्ट श्री. के. माधव कृष्णशर्मा यांनीं आपल्या लेखांत प्रामुख्यानें नजरेस आणिली आहे. मी म्हणतों कीं, श्लोकार्थचंद्रिका असें लिहिणें चूक आहे. ही चूक केवळ नक्कल करणारानें केली आहे.आतां मितीबद्दल विचार करूं. टीकेची मिती शक १७३५ कायम आहे, मग जयनाम संवत्सर ही काय भानगड आहे. वर सांगितलेंच आहे कीं शक १७३५ सालीं श्रीमुख संवत्सर होतें. जयनाम संवत्सर हें शक १७५६ म्हणजे सन १८३४ सालीं येतें. यावरून उघड आहे कीं पोथीची नक्कल करण्याचें जयनाम संवत्सर हें आहे. व नक्कल करण्यास तंजावर येथील पोथी घेतली म्हणूनच तारुण नामक वर्षे हीं अक्षरें खोडून जयनाम संवत्सरे असें लिहिलें. म्हणजे अड्यार येथील पोथी तंजावर येथील पोथीपेक्षां १० वर्षें अलिकडची आहे.

मजजवळ अड्यार येथील पोथीची नक्कल आहे; त्यांत पहिलीं एक दोन पानें नाहींत; तसेंच पुढें तृतीय तुरीय पञ्चम पुटानि लुप्तानि (नष्टानि) म्हणजे पान ३-४ व ५ गहाळ झालीं आहेत असें लिहिलें आहे. म्हणून सुरवात कशी झाली तें सांगतां येत नाहीं. पण पोथीच्या शेवटीं

वंदे दुण्ढि महालिंगं विन्घेशं मणिकर्णिकाम् ।
ईश्वरश्रीनिवासार्यांहोबलाख्य गुरुत्तमान् ॥

हा श्लोक आहे. हा श्लोक श्रीरंगम् पोथींत टीका लिहितांना १ ला आहे, शेवटीं नाहीं. तंजावरमध्यें मात्र प्रथम व शेवटींहि आहे.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

म्हैसूर पोथी सटीक नाहीं तरी तिच्या शेवटीं असें लिहिलें आहे—

अस्य शतकस्य व्याख्या कुट्टिकविरचिता विद्यते
प्रीयतां कुट्टिकविना निर्मितेयं सुधी मुदे
भूयाद्वांच्छेश्वर–ग्रंथव्याख्या श्लेषार्थचंद्रिका ॥

येथे श्लेषार्थ–चंद्रिका असें लिहिलें आहे. फक्त अड्यारच्या पोथींत श्लोकार्थ–चंद्रिका असें लिहिलें आहे. तेव्हां श्लेषार्थ–चंद्रिका हेंच नांव खरें असलें पाहिजे. तंजावर व अड्यार या पोथींत ५२ व्या श्लोकाचे टीकेचे शेवटीं लिहिलें आहे :—

एवं माधुर्यादि गुणस्यापि प्रतीतिर्बोध्येति अस्मत्कृत गुरु—
श्लेषार्थचंद्रिकायाम् विस्तरः

यावरून श्लेषार्थ चंद्रिका हें नांव तर ठरलेंच. पण एकाऐवजी २ श्लेषार्थ चंद्रिका झाल्या. ही ‘ गुरु श्लेषार्थचंद्रिका ’ अद्याप उपलब्ध झाली नाहीं. तेव्हां याबद्दल मी कांहीं सांगूं शकत नाही.

भांडारकर इन्स्टिट्यूटमधील पोथीचे शेवटीं मिती आहे ती अशी

अग्न्यष्टार्वधराशाके दुर्मतौ मार्गशीर्षके ।
माहिषं शतकं चारु गोविंदो व्यलिखन् मुदा ॥
नीमचग्रामे लिखितमिदं पुस्तकं प्रमोदाय भूयात् सर्वेषाम् सतामिति ।

अग्नी, अष्ट, अर्व, धरा म्हणजे १७८३ शक म्हणजे सन १८६१ म्हणजे उघड उघड ही मिती पोथीची नक्कल केल्याची आहे. श्रीनिवास पंडित यांची गोंधळेकर छापखान्यांत १८७५ सालीं छापलेली पोथी त्यांत टीकेच्या शेवटीं मिती आहे, ती अशी—षट्खेटशैलावनिसंमितेब्दे भावाभिधे माधव–कृष्ण–षठ्याम् । म्हणजे १७९६ शक भावनाम म्हणजे सन १८७४. हीहि मिती त्या टीकेची आहे, काव्याची नाहीं.

यावरून तंजावर भागांतली सर्वांत जुनी पोथी तंजावर येथील आहे. व उत्तरेकडील भागांत भांडारकर इन्स्टिट्यूटमधील आहे.

आतांपर्यंत उपलब्ध झालेल्या पोथ्यांत तंजावर येथील पोथी सर्वांत जुनी आहे. तरी ती अस्सल नाहीं हें मीं वर सांगितलेंच आहे.

कदाचित् मूळ पोथी तंजावर अगर अड्यार येथें नसून ती वांच्छेश्वर यांचें वंशजाकडेच असेल. पण नुकतेच श्रीरंगम् येथें प्रसिद्ध झालेले महिषशतक पुस्तकाचे प्रस्तावनेंत बाल सुब्रम्हण्यं अय्यर यांनीं लिहिलें आहे कीं, कवीचे वंशजाकडून पोथी मागवून त्या आधारानें पुस्तक लिहिलें. त्याच पुस्तकांत श्री, के. एस. व्यंकटरामशास्त्री लिहितातः—

इत्थं महिषशतककर्तृ तद्व्याख्याकृतोः श्रीवांच्छेश्वर शास्त्रिणोः कालेति वृत्तादिकं सर्वमपि तद्वंशीयैः तिरुवसनल्लूर ब्रम्हश्रीरामशास्त्रीभिः लिखित्वा संप्रेषितम् अनुसृत्यैवात्र

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

लिखितम् । अतस्तदेवात्र प्रमाणं भवति । सव्याख्यास्यास्य मुद्रार्पणेच तिस्रो मातृकाः लब्धाः । एका तावत् श्रीरामशास्त्रिभिः संप्रेषिता । अन्या अडेयार ब्रम्हश्रीरामचंद्रशास्त्रिभिः प्रहिता । अपरा तु आदितः षष्टितमश्लोकपर्यंता पलूवूर वेदांत पाठशालाध्यक्षैः गीतोपन्यास चतुर वेदांत स्थापकः ब्रम्हश्री सुब्रम्हण्यशास्त्रिभिः प्रदत्ता । तिस्रोपि मातृकाः प्रायेण समाना शुद्धा एव । आसां तिसृणां अपि साहाय्यं अवलम्ब्य यथामति संशोध्य प्रकाशीक्रियते । म्हणजे श्रीरंगम् येथील पोथी मूळ पोथी नाहीं.

या पोथीच्या शेवटीं काव्य अगर टीका लेखनाचा काळ लिहिला नाहीं. त्यामुळें ही पोथी जुनी आहे का नवी आहे हें सांगतां येत नाहीं. पण या पोथींत व म्हैसूर तंजावरच्या इतर पोथींत एक फरक आहे व तो म्हणजे काव्य संपल्यानंतरचा लिहिलेला श्लोक. तो श्लोक हा आहे—

क्षेत्राणामुत्तमानामपि यदुपमया काऽपि लोके प्रशस्तिः ।
चित्तद्रव्येण मुक्तिक्रयमभिलषतां याऽद्भूता पण्यवीथी ॥
साक्षात् विश्वेश्वरस्य त्रिभुवनमहिमा या पुरी राजधानी ।
रम्या काशी सकाशी भवतु हितकरी भुक्तये मुक्तये नः ॥
प्रियतां कुट्टिकृतिना निर्मितेयं सुधी मुदे ।
भूयात् वांछेश्वर-ग्रंथ-व्याख्याश्लेषार्थ चंद्रिका ॥

हा वरचा काशीबद्दलचा श्लोक महिषशतकांतला नाहीं व टीकेंतीलहि नाहीं. हा श्लोक आशीर्वादशतक म्हणून जें काव्य वांच्छेश्वर कवीनें लिहिलें आहे त्यांतला १०० वा श्लोक आहे. महिष शतकांत त्याला जागा द्यावयाला नको होती.

दर पोथींत क्रम बदललेला आहे. याचें कारण असें दिसतें कीं, या शतकांत श्लोकाचा परस्पराशीं कांहीं संबंध नाहीं; दरेक श्लोक स्वतंत्र आहे. त्यामुळें कोणचाहि श्लोक कोठेंहि ठेविला तरी काव्यहानि होत नाहीं. म्हणून पोथीची नक्कल करतांना प्रत्येक पंडितानें आपल्या मताप्रमाणें श्लोकांचा अनुक्रम बदलला असें दिसतें. मूळ काव्यांत १०२ श्लोक आहेत असें आपण गृहीत धरू. त्यांत सारेच श्लोक श्लेषात्मक नाहींत. तेव्हा श्लेषात्मक श्लोक एका ठिकाणीं आणणें हा एक हेतु व दुसरा ज्यांची ज्यांची उपमा रेड्याला दिली त्यांच्यांत योग्य क्रम. उदाहरणार्थ, रेड्याला उपमा दिली सुग्रीवाची; दुसऱ्या एका श्लोकांत दिली वालीची. ज्याअर्थी सुग्रीव व वाली हे भाऊ भाऊ होते त्याअर्थी हे दोन्ही श्लोक शेजारीं असावेत अशी कल्पना करून ते तंजावर पोथींत वेगळया वेगळया ठिकाणीं आहेत ते त्यांचा क्रम बदलून इतर पोथ्यांतून शेजारी शेजारी आणले. तिसरा हेतु कवीच्या काव्य लिहिण्याच्या वेळची मनःस्थिति लक्षांत घेऊन कोणते श्लोक कोठें घातले तर ते बरे दिसतील हा असला पाहिजे. तो कसा हें तंजावर भागांतील पोथींतला ३ रा श्लोक पाहिला तर कल्पना येईल.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

आपलेकडील पोथींतला ३ रा श्लोक असा आहे.

धान्यं वाथ धनानि वा समधिकं कृत्वा मिथः स्पर्धया
मिथ्या साहसिनोऽभ्युपेत्य वृषला देशाधिकाराशया ॥
उत्कोचेन नृपांतिकस्थितजनान् वश्यान् विधायप्रजा–
सर्वस्वं प्रसभं हरन्ति च खला गच्छंतु कालान्तिकम् ॥

आतां अडयार किंवा तंजावरकडील ३ रा श्लोक असा आहे.

नानाजीप्रभुचंद्रभानुशहजीदानंदरायादयो ।
विद्वांसः प्रभवोगताश्रित सुधीसंदोहजीवातवः ॥
विद्यायां विषबुद्धयो हि वृषलास्सभ्यास्त्विदानींतनाः ।
किं कुर्वेम्बरुषे व्रजामि शरणं स्वामेव विश्वावनीम् ॥

वर सांगितलेंच आहे कीं काव्य लिहिण्याचा हेतु ज्या ज्या अधिकाऱ्यांनीं वांच्छेश्वरला त्रास दिला त्यांना शिव्या देणें. पण काव्य लिहिण्याचे नियमाप्रमाणें सुरुवातीस ‘आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशोवाऽपि तन्मुखं’ या नियमानें २ आशीर्वादाचे श्लोक लिहिले व नंतर ज्या ज्या अधिकाऱ्यावर कवीचा राग होता त्यांना शाप दिला की ते मरून जावोत. ह्या विचारसरणीप्रमाणें धान्यंवाथ—हा श्लोक ३ रा असणें बरें. दक्षिणेकडील पोथींतील श्लोक म्हणतो कीं ज्या अर्थी आतां विद्येचे चीज होत नाहीं त्या अर्थी मी शेती करण्याचा विचार केला. हा श्लोक फारच मुळमुळींत दिसतो व कवीच्या इतर श्लोकाच्या भाषेवरून हा श्लोक ३ रा नको होता असें वाटतें. दरेक श्लोकाचा क्रम बरा कीं वाईट हें सांगणें थोडया वेळांत शक्य नाहीं म्हणून मीं वरील एकदोनच उदाहरणें घेतलीं.

आतांपर्यंत काव्याबद्दल चर्चा झाली व मूळ काव्याची पोथी कोणती ह्याबद्दल खात्रीलायक माहिती मिळाली नाहीं. आतां ह्या काव्यासंबंधीं कांहीं माहिती प्रसिद्ध झाली आहे ती इतिहासाला धरून नाहीं. उदाहरणार्थः—

श्रीरंगम् येथील पुस्तक १९४६ सालीं छापलें आहे त्यांत कै. बालसुब्रम्हण्यं अय्यर लिहितातः—

After the passing away of king Shahaji his son Pratapsinh ascended the throne. हें विधान किती चुकीचें आहे.

ह्या (रा. ब. पारसनीस यांचें तंजावरचें राजघराणें पान ५९) वरून उघड आहे कीं; प्रतापसिंह हा शहाजीचा मुलगा नव्हता व शहाजीचें नंतर लगेच गादीवर आला नाहीं. मध्यंतरीं २८ वर्षांचा काळ गेला आहे. तेव्हां असें चुकीचें विधान करावयास नको होतें. त्याच पुस्तकांत श्री. के. एस. वेंकटरामशास्त्री यांनीं संस्कृतमध्यें प्रस्तावना लिहिली आहे. त्यांतही असेंच चुकीचें विधान केलें आहे. ते म्हणतातः—

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

एवं स्थिते एकोजी महाराजादनंतरं तत्कुमारो बालकः प्रतापसिंहो यदा सिंहासन-मारुरोह, इत्यादि.

प्रतापसिंह हा एकोजीचा मुलगा नाहीं. तो तुकोजीचा मुलगा व एकोजीनंतरही गादीवर आला नाहीं; तर मध्यें सुजनबाई व सयाजी यांच्यानंतर तो गादीवर आला. तेव्हां वरील विधान इतिहासाला धरून नाहीं.

आतांपर्यंत आपण टीकाकार वांच्छेश्वर यांचेबद्दल कांहींच लिहिलें नाहीं. त्यांचेबद्दल इतिहासांत बरीच माहिती सांपडते. टीकाकार वांच्छेश्वर हा कवी वांच्छेश्वर यांचा पणतू. हे टीकेंतच सुरुवातीस लिहिलें आहे. यानें पुष्कळच ग्रंथ लिहिले आहेत असें कळतें. श्री. पी. के. गोडे यांनीं या वांच्छेश्वरवर बराच मोठा निबंध १९३९ सालीं लिहिला आहे व तो भांडारकर इन्स्टिट्यूटच्या Annals मध्यें प्रसिद्ध झाला आहे. तेव्हां त्याबद्दल आतां पुनरुक्ती करण्याची जरूर नाहीं. त्यांत पान १७ वर लिहिलें आहे कीं, श्लेषार्थचंद्रिका वांच्छेश्वरनें केव्हां लिहिली ती माहिती नाहीं. पण आपल्याला मी अगोदरच सांगितलें आहे कीं श्लेषार्थचंद्रिका सन १८१३ सालीं काशीमध्यें लिहिली. त्याच वांच्छेश्वरनें महालिंगशतक लिहिलें आहे. तें केव्हां लिहिलें माहित नाहीं. आणखी एक ग्रंथ यानें लिहिला अशी माहिती श्री सिद्धेश्वर-शास्त्री चित्राव यांच्या मध्ययुगीन चरित्रकोष पान ७३१ वर सांपडते ती अशी.

वांच्छेश्वर यानें सन १८१८ सत्याशाढ श्रौतसूत्राच्या चोविसाव्या वांच्छेश्वरी महा-लिंगाख्या नांवाची टीका यानें लिहिली आहे. फक्त त्या प्रश्नांतील आठव्या प्रश्नावर टीका नाहीं. हा सन १८१६ मध्यें परशरामभाऊ पटवर्धन यांच्या आश्रयाला होता.

श्री. गोडे यांचे यादींत ११ ग्रंथ आहेत, त्यांत ४ था माहिषशतक व्याख्या व १० वा श्लेषार्थ-चंद्रिका असे २ ग्रंथ लिहिले आहेत. हे दोन निराळे ग्रंथ नसून एकाचीच २ निराळीं नांवें आहेत असें दिसतें. म्हणजे गोडे यांचे यादीप्रमाणें १० ग्रंथ झाले. ११ वा महालिंगशतक व १२ वा वांच्छेश्वरी महालिंगाख्या, १३ वा हिरण्य-केशी श्रौत सूत्रव्याख्या असे एकंदर १३ ग्रंथ झाले. आणखी मागें उल्लेख केलेला गुरु श्लेषार्थ चंद्रिका हा—जर वेगळा ग्रंथ असेल तर तो १४ वा.

हे सारे ग्रंथ सन १८१३ चे नंतर लिहिले आहेत. श्लेषार्थचंद्रिका १८१३ मध्यें लिहिली हें आतां सिद्ध केलें आहे.

या वांच्छेश्वरचा पूर्वेतिहास पुष्कळच सांपडतो. पण त्यांत काळनिर्णयाचा घोटाळा आहे.

हा वांच्छेश्वर १७८० चे सुमारास जन्माला आला असें श्री. गोडे ह्यांनीं लिहिलें आहे तें बरोबर दिसतें. बालपणांत तो आपल्या गांवीं तिरुवसनल्लूर येथें ईश्वरशास्त्री

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

यांचेकडे वेदव्याकरण, पूर्व मीमांसा वगैरे शिकला. त्यानंतर त्याचे गांवाचे जवळ २ कोसांवर असलेल्या मणलूर गावीं श्रीनिवास पंडिताजवळ त्यानें अध्ययन केलें. व १८ वर्षांचें वय असतांनाच अध्यात्मशास्त्राशिवाय सर्व विद्यांत पारंगत झाला. ह्यावेळेस अमरसिंह राजे मध्यार्जुन क्षेत्रांत श्री महालिंगेश्वराची सेवा करण्यास आले. त्यावेळेस बंगालमधून एक नैयायिक पंडित तेथें आले व त्यानीं सर्व पंडितांना वादांत जिंकिलें. त्यामुळें अमरसिंह राजाला वाईट वाटलें. तेव्हां हा वांच्छेश्वर पुढे झाला व त्या बंगाली पंडितांना वादांत हरवलें व अमरसिंहानी वांच्छेश्वराला 'मणिकुट्टि' अथवा 'चिंतामाणिकुट्टी' अशी पदवी दिली. अमरसिंह १७९८ सालीं पदच्युत झाले म्हणजे वांच्छेश्वराचें १८ वर्षें वय धरून जन्म वेळ १७८० त येते.

पुढें सन १८०० मध्यें दुसऱ्या सरफोजीनें ओरत्तनाडू नांवाच्या गावीं वेद-पाठशाळा स्थापन केली. तेथें पुष्कळ विद्वान् पंडित जमविले त्यांत वांच्छेश्वरही होता व तो शिष्यांना शिकवत असे. तेथें असतांना कांहीं कारणावरून वांच्छेश्वर व सरफोजी यांचा बबनाव झाला व यापुढें परतंत्रांत राहावयाचें नाहीं असें ठरवून तीर्थ-यात्रा करण्याच्या निमित्तानें बाहेर पडले ते उत्तरेस गेले. काहीं दिवसांनीं ते पुण्यास आले त्यावेळेस दुसरा बाजीराव पुण्यास होता. त्याचे दरबारांत चंद्रा नारायण भट्टाचार्य हे पंडित होते. प्रथम ह्या भट्टाचार्यानें वांच्छेश्वराची भेट घेण्यास नाखुशी दर्शविली. पण काहीं दिवसांनीं एकदांची त्यांची गांठ पडली व लवकरच भट्टाचार्य यांना वांच्छेश्वराची विद्वत्ता कळून आली व तेथें दरबार पंडित म्हणून यांची नेमणूक केली. बाजीरावानें त्याला हिरण्यकेशीय श्रौतसूत्रावर टीका लिहिण्यास सांगितलें व ती त्यांनीं लिहिली. **काहीं वर्षें पुण्यास राहून नन्तर वांच्छानाथ काशीस गेले** व अहोबलशास्त्री यांचेकडे अभ्यास केला व तेथेंच राहून पुष्कळसे ग्रंथ लिहिले व नंतर पुन्हा पुण्यास आले व तेथून ते म्हैसूरकडे गेले अशी माहिती श्री. वेंकटशास्त्री यांनीं दिली आहे.

आतां या माहितीचा इतिहासाशीं मेळ कसा बसतो तें पाहूं.

स. १८१३ सालीं वांच्छानाथ काशीमध्यें होते हें श्लेषार्थचंद्रिकेवरून दिसतें. व १८१६ सालीं पुण्यास आल्यावर हिरण्यकेशी श्रौत–सूत्रावर व्याख्या लिहिण्यास सुरुवात केली; त्याची मिती अशी

> वस्वग्न्यद्रिक्षिति मिते शके वांच्छेश्वर सुधीः ।
> हिरण्यकेशीनां सूत्रं व्याख्यातुमुपचक्रमे ॥

वसु, अग्नि; अद्रि क्षिति म्हणजे १७३८ शक सन १८१६ या वर्षी टीकेचें काम सुरु झालें. त्यावेळेस वांच्छानाथ हे पटवर्धनांचे आश्रित होते असें २६ नोव्हेंबर १८१६ च्या पासपोर्ट मध्यें लिहिलें आहे. म्हणजे १८१६ सालीं ते पुण्यास

CC-0. Agamnigam Digital Preseyation Foundation, Chandigarh

होते व ते १८१८ पर्यंत पटवर्धनांकडे राहिले व पुढें म्हैसूरकडे गेले. यावरून हें नक्की झालें कीं १८१६ चे नंतर ते काशीला गेले नाहींत. १८०० सालीं स्थापन केलेल्या ओरत्तनाडू येथील वेधशाळेंत ते शिक्षक होते. व तेथेंच सरफोजीचा व त्यांचा बेबनाव झाला व तेथून लगेच ते उत्तरेकडे निघाले. म्हणजे सन १८०० चे नंतर १–२ वर्षांत ते उत्तरेकडे निघाले असें समजावयाला हरकत नाहीं. आतां १८०२ ने १८१३ वांच्छेश्वर कोठे होते हा प्रश्न उरला. १८१६ चे नंतर जर काशीला गेले नाहींत तर

काशी–यात्रेच्छया गच्छन् कृष्णातीर–निवासिभिः।
पट्टवर्धन–वंशस्थैः प्रभुभिः संगतो मुदा ॥

ह्या श्लोकांत **काशीयात्रेच्छया गच्छन्** या वाक्याचा अर्थ बरोबर लागत नाहीं. पटवर्धनांची भेट काशी यात्रेला जातांना झाली हें इतिहासदृष्ट्या विसंगत दिसतें. जर तंजावर किंवा ओरतनाडू येथून निघाल्यापासून परत म्हैसूर भागांत येईपर्यंतचा प्रवास हा सर्व काशी–यात्रेचाच प्रवास, असा अर्थ केला तर श्लोकाचा अर्थ बरोबर जमेल. याबद्दल पंडित अय्यास्वामि भाट्ट–चिंतामणिचे प्रस्तावनेंत लिहितात कीं,

काशीतः आगमन समये ... ... अयं यज्वा माधवराव परशुराम पट्टवर्धनादिभिः अति मात्र माद्दतः। हें विधान मात्र इतिहासाचे दृष्टीनें बरोबर दिसतें.

वांच्छेश्वर पुण्यांत आले तेव्हां दुसरे बाजीराव होते,व दरबार पंडित चंदानारायण भट्टाचार्य होते. यावरून येवढेंच कळतें कीं सन १८०० ते १८१८ पर्यंत ते पुण्यास आले. ते जर १८१५ चे पूर्वी पुण्यास आले होते व त्याच वेळेस हिरण्यकेशि सूत्रा-वर व्याख्या लिहिण्यास सांगितली तर १८१६ पर्यंत कां लिहिली नाहीं ? पुण्याहून काशीस गेले, तर काशीला जातांना पासपोर्ट वगैरे कांहीं लागले नाहींत कां ? आतां दुसरा प्रश्न म्हणजे वांच्छेश्वर यांनीं टीकेच्या सुरुवातीस सांगितलें कीं त्यांचें गुरू ईश्वर शास्त्री श्रीनिवास शास्त्री व अहोबल शास्त्री हे गुरू होते. ईश्वरशास्त्री व श्रीनिवासशास्त्री हे त्यांचे वयाचे १८।२० वर्षापर्यंत होते व पुढें ते वांच्छेश्वर ओरतनाडू येथून निघून उत्तरेस गेले. ते जर प्रथम पुण्यास आले व बरेच वर्षे पुण्यास राहून नंतर काशीस गेले; तर ते अहोबलशास्त्र्यांजवळ अध्ययन करावयास केव्हां राहिले. अहोबलशास्त्री तर वांच्छेश्वरच्या बाळपणांत ४।५ वर्षांच्या वयाचे असतांना म्हणजे टिपुराजा असतानांच रागावून काशीला गेले असें श्री वेंकटरामशास्त्री लिहितात; तर त्यांनीं अहोबलशास्त्री यांचेकडे अभ्यास केव्हां केला व काशीस असतांना बरींच पुस्तकें लिहिलीं तीं केव्हां लिहिलीं. ह्या सर्व गोष्टी पुण्यास दोनदां आले असें धरलें तर जमत नाहींत. म्हणून मला वाटतें की ते ओरतनाडू येथून १८०१।२ सालीं निघाले ते तडक काशीस गेले व तेथें अहोबल-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

शास्त्री यांचेपाशीं अध्ययन केलें व श्री. नृसिंहभारती यांना शिकविलें व १८१६ चे पूर्वी व १८१३ चे नंतर पुण्यास आले, सन १८१३ चे अगोदर पुण्यास आलेच नाहींत असें माझें स्वतःचें मत आहे.

मागें मीं सांगितलें आहे कीं, " अडयार " या पोथीनें बराच घोटाळा केला आहे तो कसा तें पाहूं.

आतांपर्यंतच्या वादापासून तंजावर येथील पोथी सर्वांत जुनी आहे. म्हणून तीच कवीनें लिहिलेली पोथी म्हणून आपण गृहीत धरित आलों. ह्या पोथींत १०२ श्लोक आहेत. व तेच श्लोक अडयार, म्हैसूर व श्रीरंगम् येथील पोथींत आहेत. तेव्हां तंजावरची पोथी मूळ पोथी ठरविली. आतां उत्तरेकडच्या पोथींतून १०७ श्लोक आहेत. म्हणजे कोणते तरी ५ श्लोक प्रक्षिप्त आहेत. व ते म्हणजे भांडारकर इन्स्टिट्यूट पोथींतले श्लोक नं. २९, ८८, ९१, ९२ व १३ हे श्लोक अड्यार, तंजावर म्हैसूर व श्रीरंगम् या पोथींत नाहींत; पण अड्यार तेलगू म्हणून जी पोथी आहे असें सांगितलें त्यांत श्लोक नं. २९, ८८, ९१ व ९२ आहेत. " अड्यार तेलगू " ही पोथी तर जुनी आहे असें के. माधवकृष्ण शर्मा म्हणतात. मग हे श्लोक यांत कसे आले व बाकीच्या पोथ्यांतून कां वगळले ! तेव्हां हे श्लोक जर जुनेच आहेत असें धरलें तर फक्त १ च श्लोक प्रक्षिप्त राहिला व तो म्हणजे १३ वा. हा घोटाळा ही पोथी हातीं आल्याशिवाय निकालांत निघणें शक्य दिसत नाहीं. तेव्हां हा निबंध वाचण्याचा हेतु एवढाच कीं, या काव्याबद्दलची माहिती समग्र व इतिहासाला धरून असावी व या दृष्टीनें ज्या ज्या गोष्टी मला विसंगत दिसल्या किंवा ज्या गोष्टींचा निर्णय मला करतां आला नाहीं त्या गोष्टी आपल्यापुढें मांडल्या आहेत व आपण याचा विचार करून उणीव भरून काढण्यास मदत करावी.

---

९ " सभासद "

(इ. स. १२००—१८१८.)

(ले. **विठ्ठल त्र्यंबक गुण्ये**, एम्. ए.)

कागदपत्रांतील उल्लेख—

(१) " पा हुजुरू बा खान आलीशान रफअल मकान शहानवाजखान **मजालसी हुजुरु** "

(ऐ. फा. सा. सं. ३ ले ३५ **ता. १६०३ फेब्रु. ५**)

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(२) " दुसरा इब्राहीम आदिलशाह—शाह नवाजखान **सरमज्लिसी** याजतर्फेचे अधिकारी व देसाई परगणे गदग. "

(ऐ. फा. सा. खं. ३ ले. ४४, **ता. १६१६ जाने. २४.**)

(३) " दुसरा इब्राहीम आदिलशाह—देसाई परगणे गदग.
............हुप. व दियानतुल्मुलूक **सरे मजलिस** याच्या माहितीनें "

(ऐ. फा. सा. खं. ३ ले. ५६, **ता. १६२१ फेब्रु. ८.**)

(४) " दुसरा इब्राहीम आदिलशाह—देसाई परगणे गदग.
............हुप फर्जंद शाहनवाझखान **सर मजलिस** याच्या माहितीनें "

(ऐ. फा. सा. खं. ३ ले. ५९, **ता. १६४४ डिसें. ६.**)

(५) " दुसरा इब्राहीम आदिलशाह—देसाई परगणे गदग.
............हुप. फर्जंद शाह नवाझखान **सरे मजलिस** याच्या माहितीनें "

(ऐ. फा. सा. खं. ३ ले. ६० **ता. १६२५ मार्च १.**)

(६) " (फारसी मजकूर) व हाजीरमजालस.
मसरुलहजरत रायाजी रो पंडित **मजालसी** ...."

महजरांतील उल्लेख; (शि. च. सा. खं. ३ ले. ६३८
इ. स. **१६५४ जाने. १.**)

(७) " रुक्तखाना
............राजश्री बाबाजी नाईक पुंडे **मजालसी**, राजश्री बाळाजी हरि **मजालसी** "

महजरमजलसींतील उल्लेख—(शिवाजीमहाराज हजर).
(म. इ. सा. खं. १७ ले. १०, **१६५७ मार्च २१.**)

(८) " निवाडपत्र हाजीर मजालसी
राजमुद्रा
पदो नारायण **सभासद नामजाद किल्ले कोंडाणा** "

(शि. च. सा. खं. २ ले. ९८, **१६५८ आक्टो. ३.**)

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(९) " दुसरा अली आदिलशाह—देसाई तपे साळशी
...........बाचाजी शाम......(पडिंत १) **मजलिसी व सुभेदार तळकोंकण** "

(ऐ. फा. सा. खं. ३, ले. ९२, **१६६१ डिसें. २०.**)

(१०) " अलि आदिलशाह—देसाई परगणे कागल
..........हरि अमीनराव मजलसी........**दियानतराव मजलसी** "

(ऐ. फा. सा. खं. १, ले. ३०, **१६७४ मार्च १.**)

(११) " पत्रवेतन विशेष. मा। शंकराजी बाजी प्रभु **सभासद सेवक** राजमंडल
...........शंकराजी नारायण याजकडे सभासदाची सेवा करीत होते ....सभासदांतच करार करून सरंजामी केली २००० होनू

ता।

सा। जातीस बेडा चयाकर २४ यैन ४००
१६००

येकूण १॥ बेडा दोन हजार यास कदीम वेतन दीड हजार व हाली सरंजाम पांचशे होनू. येणे प्रो रास केले असेती. "

(पेशवा दप्तर. वि. ३१ प. नं. ५९, **१६९३ मे २७.**)

(१२) " महजरनामा......हाजीरमजालसी......
......राजश्री महादजी वावाजी **सभासद**

राजश्री केशो बाजी **सभासद** राजश्री रंगोराम **सभासद**
मुद्रा मराठी दि॥ सरसुभा
(श्री राजाराम पदपंकज राजश्री बहिरो त्रिमल.
सेवनी तत्पर केसो बाजी) मुद्रा "

(ऐ. सं. सा. खं. ६ ले. ९, **१६९४ एप्रील १२.**)

(१३) महजराच्या मजकुरांतील उल्लेख.
" महादाजी बलाल सभासद नामजाद सुभा मामले दाभोल
........**बाळाजी विश्वनाथ सभासद.........** "
" मजलसीत राजश्री बाळाजी विश्वनाथ देशमूख मामलेदंडा राजापुरी "

(म. इ. सा. खं. २१ ले. ८, **१६९७ मे १६.**)

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

लिखितम् । अतस्तदेवात्र प्रमाणं भवति । सव्याख्यास्यास्य मुद्रापणेच तिस्रो मातृकाः लब्धाः । एका तावत् श्रीरामशास्त्रिभिः संप्रेषिता । अन्या अडैयार ब्रम्हश्रीरामचंद्रशास्त्रिभिः प्रहिता । अपरा तु आदितः षष्टितमश्लोकपर्यंता पलूवूर वेदांत पाठशालाध्यक्षैः गीतोपन्यास चतुर वेदांत स्थापक ब्रम्हश्री सुब्रम्हण्यशास्त्रिभिः प्रदत्ता । तिस्रोपि मातृकाः प्रायेण समाना शुद्धा एव । आसां तिसृणां अपि साहाय्यं अवलम्ब्य यथामति संशोध्य प्रकाशीक्रियते । म्हणजे श्रीरंगम् येथील पोथी मूळ पोथी नाहीं.

या पोथीच्या शेवटीं काव्य अगर टीका लेखनाचा काळ लिहिला नाहीं. त्यामुळें ही पोथी जुनी आहे का नवी आहे हें सांगतां येत नाहीं. पण या पोथींत व म्हैसूर तंजावरच्या इतर पोथींत एक फरक आहे व तो म्हणजे काव्य संपल्यानंतरचा लिहिलेला श्लोक. तो श्लोक हा आहे—

क्षेत्राणामुत्तमानामपि यदुपमया काऽपि लोके प्रशस्तिः ।
चित्तद्रव्येण मुक्तिक्रयमभिलषतां याऽद्भुता पण्यवीथी ॥
साक्षात् विश्वेश्वरस्य त्रिभुवनमहिमा या पुरी राजधानी ।
रम्या काशी सकाशी भवतु हितकरी भुक्तये मुक्तये नः ॥
प्रियतां कुट्टिकृतिना निर्मितेयं सुधी मुदे ।
भूयात् वांछेश्वर–ग्रंथ–व्याख्याश्लेषार्थ चंद्रिका ॥

हा वरचा काशीबद्दलचा श्लोक महिषशतकांतला नाहीं व टीकेंतीलहि नाहीं. हा श्लोक आशीर्वादशतक म्हणून जें काव्य वांच्छेश्वर कवीनें लिहिलें आहे त्यांतला १०० वा श्लोक आहे. महिष शतकांत त्याला जागा द्यावयाला नको होती.

दर पोथींत क्रम बदललेला आहे. याचें कारण असें दिसतें कीं, या शतकांत श्लोकाचा परस्पराशीं कांहीं संबंध नाहीं; दरेक श्लोक स्वतंत्र आहे. त्यामुळें कोणचाहि श्लोक कोठेंहि ठेविला तरी काव्यहानि होत नाहीं. म्हणून पोथीची नक्कल करतांना प्रत्येक पंडितानें आपल्या मताप्रमाणें श्लोकांचा अनुक्रम बदलला असें दिसतें. मूळ काव्यांत १०२ श्लोक आहेत असें आपण गृहीत धरू. त्यांत सारेच श्लोक श्लेषात्मक नाहींत. तेव्हा श्लेषात्मक श्लोक एका ठिकाणीं आणणें हा एक हेतु व दुसरा ज्यांची ज्यांची उपमा रेड्याला दिली त्यांच्यांत योग्य क्रम. उदाहरणार्थ, रेड्याला उपमा दिली सुग्रीवाची; दुसऱ्या एका श्लोकांत दिली वालीची. ज्याअर्थी सुग्रीव व वाली हे भाऊ भाऊ होते त्याअर्थीं हे दोन्ही श्लोक शेजारीं असावेत अशी कल्पना करून ते तंजावर पोथींत वेगळया वेगळया ठिकाणीं आहेत ते त्यांचा क्रम बदलून इतर पोथ्यांतून शेजारी शेजारी आणले. तिसरा हेतु कवीच्या काव्य लिहिण्याच्या वेळची मनःस्थिति लक्षांत घेऊन कोणते श्लोक कोठें घातले तर ते बरे दिसतील हा असला पाहिजे. तो कसा हें तंजावर भागांतील पोथींतला ३ रा श्लोक पाहिला तर कल्पना येईल.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

आपलेकडील पोथींतला ३ रा श्लोक असा आहे.

धान्यं वाथ धनानि वा समधिकं कृत्वा मिथः स्पर्धया
भिथ्या साहसिनोऽभ्युपेत्य वृषला देशाधिकाराशया ॥
उत्कोचेन नृपांतिकस्थितजनान् वश्यान् विधायप्रजा–
सर्वस्वं प्रसभं हरन्ति च खला गच्छंतु कालान्तिकम् ।।

आतां अड्यार किंवा तंजावरकडील ३ रा श्लोक असा आहे.

नानाजीप्रभुचंद्रभानुशहजीदानंदरायादयो ।
विद्वांसः प्रभवोगताश्रित सुधीसंदोहजीवातवः ॥
विद्यायां विषबुद्धयो हि वृषलास्सभ्यास्त्विदानींतनाः ।
किं कुर्वेम्बरूषे व्रजामि शरणं त्वामेव विश्वावनीम् ॥

वर सांगितलेंच आहे कीं काव्य लिहिण्याचा हेतु ज्या ज्या अधिकाऱ्यांनीं वांच्छेश्वरला त्रास दिला त्यांना शिव्या देणें. पण काव्य लिहिण्याचे नियमाप्रमाणें सुरुवातीस 'आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशोवाऽपि तन्मुखं' या नियमानें २ आशीर्वादाचे श्लोक लिहिले व नंतर ज्या ज्या अधिकाऱ्यावर कवीचा राग होता त्यांना शाप दिला की ते मरून जावोत. ह्या विचारसरणीप्रमाणें धान्यंवाथ—हा श्लोक ३ रा असणें बरें. दक्षिणेकडील पोथींतील श्लोक म्हणतो कीं ज्या अर्थी आतां विद्येचे चीज होत नाहीं त्या अर्थी मी शेती करण्याचा विचार केला. हा श्लोक फारच मुळमुळींत दिसतो व कवीच्या इतर श्लोकाच्या भाषेवरून हा श्लोक ३ रा नको होता असें वाटतें. दरेक श्लोकाचा क्रम बरा कीं वाईट हें सांगणें थोड्या वेळांत शक्य नाहीं म्हणून मीं वरील एकदोनच उदाहरणें घेतलीं.

आतांपर्यंत काव्याबद्दल चर्चा झाली व मूळ काव्याची पोथी कोणती ह्याबद्दल खात्रीलायक माहिती मिळाली नाहीं. आतां ह्या काव्यासंबंधीं कांहीं माहिती प्रसिद्ध झाली आहे ती इतिहासाला धरून नाहीं. उदाहरणार्थः—

श्रीरंगम् येथील पुस्तक १९४६ सालीं छापलें आहे त्यांत कै. बालसुब्रम्हण्यं अय्यर लिहितातः—

After the passing away of king Shahaji his son Pratapsinh ascended the throne. हें विधान किती चुकीचें आहे.

ह्या (रा. ब. पारसनीस यांचें तंजावरचें राजघराणें पान ५९) वरून उघड आहे कीं; प्रतापसिंह हा शहाजीचा मुलगा नव्हता व शहाजीचें नंतर लगेच गादीवर आला नाहीं. मध्यंतरीं २८ वर्षांचा काळ गेला आहे. तेव्हां असें चुकीचें विधान करावयास नको होतें. त्याच पुस्तकांत श्री. के. एस. वेंकटरामशास्त्री यांनीं संस्कृतमध्यें प्रस्तावना लिहिली आहे. त्यांतही असेंच चुकीचें विधान केलें आहे. ते म्हणतातः—

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

एवं स्थिते एकोजी महाराजादनंतरं तत्कुमारो बालकः प्रतापसिंहो यदा सिंहासन-मारुरोह, इत्यादि.

प्रतापसिंह हा एकोजीचा मुलगा नाहीं. तो तुकोजीचा मुलगा व एकोजीनंतरही गादीवर आला नाहीं; तर मध्यें सुजनबाई व सयाजी यांच्यानंतर तो गादीवर आला. तेव्हां वरील विधान इतिहासाला धरून नाहीं.

आतांपर्यंत आपण टीकाकार वांच्छेश्वर यांचेबद्दल कांहींच लिहिलें नाहीं. त्यांचेबद्दल इतिहासांत बरीच माहिती सांपडते. टीकाकार वांच्छेश्वर हा कवी वांच्छेश्वर यांचा पणतू. हे टीकेंतच सुरुवातीस लिहिलें आहे. यानें पुष्कळच ग्रंथ लिहिले आहेत असें कळतें. श्री. पी. के. गोडे यांनीं या वांच्छेश्वरवर बराच मोठा निबंध १९३९ सालीं लिहिला आहे व तो भांडारकर इन्स्टिटयूटच्या Annals मध्यें प्रसिद्ध झाला आहे. तेव्हां त्याबद्दल आतां पुनरुक्ती करण्याची जरूर नाहीं. त्यांत पान १७ वर लिहिलें आहे कीं, श्लेषार्थचंद्रिका वांच्छेश्वरनें केव्हां लिहिली ती माहिती नाहीं. पण आपल्याला मी अगोदरच सांगितलें आहे कीं श्लेषार्थचंद्रिका सन १८१३ सालीं काशीमध्यें लिहिली. ह्याच वांच्छेश्वरनें महालिंगशतक लिहिलें आहे. तें केव्हां लिहिलें माहित नाहीं. आणखी एक ग्रंथ यानें लिहिला अशी माहिती श्री सिद्धेश्वर-शास्त्री चित्राव यांच्या मध्ययुगीन चरित्रकोष पान ७३१ वर सांपडते ती अशी.

वांच्छेश्वर यानें सन १८१८ सत्याशाढ श्रौतसूत्राच्या चोविसाव्या वांच्छेश्वरी महा-लिंगाख्या नांवाची टीका यानें लिहिली आहे. फक्त त्या प्रश्नांतील आठव्या प्रश्नावर टीका नाहीं. हा सन १८१६ मध्यें परशरामभाऊ पटवर्धन यांच्या आश्रयाला होता.

श्री. गोडे यांचे यादींत ११ ग्रंथ आहेत, त्यांत ४ 'था माहिषशतक व्याख्या व १० वा श्लेषार्थ-चंद्रिका असे २ ग्रंथ लिहिले आहेत. हे दोन निराळे ग्रंथ नसून एकाचेच २ निराळीं नांवें आहेत असें दिसतें. म्हणजे गोडे यांचे यादीप्रमाणें १० ग्रंथ झाले. ११ वा महालिंगशतक व १२ वा वांच्छेश्वरी महालिंगाख्या, १३ वा हिरण्य-केशी श्रौत सूत्रव्याख्या असे एकंदर १३ ग्रंथ झाले. आणखी मागें उल्लेख केलेला गुरु श्लेषार्थ चंद्रिका हा—जर वेगळा ग्रंथ असेल तर तो १४ वा.

हे सारे ग्रंथ सन १८१३ चे नंतर लिहिले आहेत. श्लेषार्थचंद्रिका १८१३ मध्यें लिहिली हें आतां सिद्ध केलें आहे.

या वांच्छेश्वरचा पूर्वेतिहास पुष्कळच सापडतो. पण त्यांत काळनिर्णयाचा घोटाळा आहे.

हा वांच्छेश्वर १७८० चे सुमारास जन्माला आला असें श्री. गोडे ह्यांनीं लिहिलें आहे तें बरोबर दिसतें. बालपणांत तो आपल्या गांवीं तिरुवसनल्लूर येथें ईश्वरशास्त्री

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

यांचेकडे वेद्व्याकरण, पूर्व मीमांसा वगैरे शिकला. त्यानंतर त्याचे गांवाचे जवळ २ कोसांवर असलेल्या मणलूर गावीं श्रीनिवास पंडिताजवळ त्यानें अध्ययन केलें. व १८ वर्षांचें वय असतांनाच अध्यात्मशास्त्राशिवाय सर्व विद्यांत पारंगत झाला. ह्यावेळेस अमरसिंह राजे मध्यार्जुन क्षेत्रांत श्री महालिंगेश्वराची सेवा करण्यास आले. त्यावेळेस बंगालमधून एक नैयायिक पंडित तेथें आले व त्यानीं सर्व पंडितांना वादांत जिंकिलें. त्यामुळें अमरसिंह राजाला वाईट वाटलें. तेव्हां हा वांच्छेश्वर पुढे झाला व त्या बंगाली पंडितांना वादांत हरवलें व अमरसिंहानी वांच्छेश्वराला 'मणिकुट्टि' अथवा 'चिंतामणिकुट्टी' अशी पदवी दिली. अमरसिंह १७९८ सालीं पदच्युत झाले म्हणजे वांच्छेश्वराचें १८ वर्षें वय धरून जन्म वेळ १७८० त येते.

पुढें सन १८०० मध्यें दुसऱ्या सरफोजीनें ओरत्तनाडू नांवाच्या गावीं वेद-पाठशाळा स्थापन केली. तेथें पुष्कळ विद्वान् पंडित जमविले त्यांत वांच्छेश्वरही होता व तो शिष्यांना शिकवत असे. तेथें असतांना कांहीं कारणावरून वांच्छेश्वर व सरफोजी यांचा बबनाव झाला व यापुढें परतंत्रांत राहावयाचें नाहीं असें ठरवून तीर्थ-यात्रा करण्याच्या निमित्तानें बाहेर पडले ते उत्तरेस गेले. काहीं दिवसांनीं ते पुण्यास आले त्यावेळेस दुसरा बाजीराव पुण्यास होता. त्याचे दरबारांत चंद्रा नारायण भट्टाचार्य हे पंडित होते. प्रथम ह्या भट्टाचार्यानें वांच्छेश्वराची भेट घेण्यास नाखुशी दर्शविली. पण काहीं दिवसांनीं एकदांची त्यांची गांठ पडली व लवकरच भट्टाचार्य यांना वांच्छेश्वराची विद्वत्ता कळून आली व तेथें दरबार पंडित म्हणून यांची नेमणूक केली. बाजीरावानें त्याला हिरण्यकेशीय श्रौतसूत्रावर टीका लिहिण्यास सांगितलें व ती त्यांनीं लिहिली. **काहीं वर्षें पुण्यास राहून नन्तर वांच्छानाथ काशीस गेले** व अहोबलशास्त्री यांचेकडे अभ्यास केला व तेथेंच राहून पुष्कळसे ग्रंथ लिहिले व नंतर पुन्हा पुण्यास आले व तेथून ते म्हैसूरकडे गेले अशी माहिती श्री. वेंकटशास्त्री यांनीं दिली आहे.

आतां या माहितीचा इतिहासाशीं मेळ कसा बसतो तें पाहूं.

स. १८१३ सालीं वांच्छानाथ काशीमध्यें होते हें श्लेषार्थचंद्रिकेवरून दिसतें. व १८१६ सालीं पुण्यास आल्यावर हिरण्यकेशी श्रौत–सूत्रावर व्याख्या लिहिण्यास सुरुवात केली; त्याची मिती अशी

> वस्वग्न्यद्रिक्षिति मिते शके वांच्छेश्वर सुधीः ।
> हिरण्यकेशीनां सूत्रं व्याख्यातुमुपचक्रमे ॥

वसू, अग्नि; अद्रि क्षिति म्हणजे १७३८ शक सन १८१६ या वर्षी टीकेचें काम सुरू झालें. त्यावेळेस वांच्छानाथ हे पटवर्धनांचे आश्रित होते असें २६ नोव्हेंबर १८१६ च्या पासपोर्ट मध्यें लिहिलें आहे. म्हणजे १८१६ सालीं ते पुण्यास

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

होते व ते १८१८ पर्यंत पटवर्धनांकडे राहिले व पुढें म्हैसूरकडे गेले. यावरून हें नक्की झालें कीं १८१६ चे नंतर ते काशीला गेले नाहींत. १८०० सालीं स्थापन केलेल्या ओरत्तनाडू येथील वेधशाळेंत ते शिक्षक होते. व तेथेंच सरफोजीचा व त्यांचा बेबनाव झाला व तेथून लगेच ते उत्तरेकडे निघाले. म्हणजे सन १८०० चे नंतर १–२ वर्षांत ते उत्तरेकडे निघाले असें समजावयाला हरकत नाहीं. आतां १८०२ ते १८१३ वांच्छेश्वर कोठे होते हा प्रश्न उरला. १८१६ चे नंतर जर काशीला गेले नाहींत तर

> काशी–यात्रेच्छया गच्छन् कृष्णातीर–निवासिभिः।
> पट्टवर्धन–वंशस्थैः प्रभुभिः संगतो मुदा ॥

ह्या श्लोकांत **काशीयात्रेच्छया गच्छन्** या वाक्याचा अर्थ बरोबर लागत नाहीं. पटवर्धनांची भेट काशी यात्रेला जातांना झाली हें इतिहासदृष्ट्या विसंगत दिसतें. जर तंजावर किंवा ओरतनाडू येथून निघाल्यापासून परत म्हैसूर भागांत येईपर्यंतचा प्रवास हा सर्व काशी–यात्रेचाच प्रवास, असा अर्थ केला तर श्लोकाचा अर्थ बरोबर जमेल. याबद्दल पंडित अय्यास्वामि भाट्ट–चिंतामणिचे प्रस्तावनेंत लिहितात कीं,

काशितः आगमन समये ... ... अयं यज्वा माधवराव परशुराम पट्टवर्धनादिभिः अति मात्र मादृतः। हें विधान मात्र इतिहासाचे दृष्टीनें बरोबर दिसतें.

वांच्छेश्वर पुण्यांत आले तेव्हां दुसरे बाजीराव होते, व दरबार पंडित चंद्रानारायण भट्टाचार्य होते. यावरून येवढेंच कळतें कीं सन १८०० ते १८१८ पर्यंत ते पुण्यास आले. ते जर १८१५ चे पूर्वी पुण्यास आले होते व त्याच वेळेस हिरण्यकेशि सूत्रा-वर व्याख्या लिहिण्यास सांगितली तर १८१६ पर्यंत कां लिहिली नाहीं? पुण्याहून काशीस गेले, तर काशीला जातांना पासपोर्ट वगैरे कांहीं लागले नाहींत कां? आतां दुसरा प्रश्न म्हणजे वांच्छेश्वर यांनीं टीकेच्या सुरुवातीस सांगितलें कीं त्यांचे गुरू ईश्वर शास्त्री श्रीनिवास शास्त्री व अहोबल शास्त्री हे गुरू होते. ईश्वरशास्त्री व श्रीनिवासशास्त्री हे त्यांचे वयाचे १८।२० वर्षापर्यंत होते व पुढें ते वांच्छेश्वर ओरतनाडू येथून निघून उत्तरेस गेले. ते जर प्रथम पुण्यास आले व बरेच वर्षं पुण्यास राहून नंतर काशीस गेले; तर ते अहोबलशास्त्र्यांजवळ अध्ययन करावयास केव्हां राहिले. अहोबलशास्त्री तर वांच्छेश्वरच्या बाळपणांत ४।५ वर्षांच्या वयाचे असतांना म्हणजे टिपुराजा असतानांच रागावून काशीला गेले असें श्री वेंकटरामशास्त्री लिहितात; तर त्यांनीं अहोबलशास्त्रीं यांचेकडे अभ्यास केव्हां केला व काशीस असतांना बरींच पुस्तकें लिहिलीं तीं केव्हां लिहिलीं. ह्या सर्व गोष्टी पुण्यास दोनदां आले असें धरलें तर जमत नाहींत. म्हणून मला वाटतें की ते ओरतनाडू येथून १८०१।२ सालीं निघाले ते तडक काशीस गेले व तेथें अहोबल-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

शास्त्री यांचेपाशीं अध्ययन केलें व श्री. नृसिंहभारती यांना शिकविलें व १८१६ चे पूर्वी व १८१३ चे नंतर पुण्यास आले, सन १८१३ चे अगोदर पुण्यास आलेच नाहींत असें माझें स्वतःचें मत आहे.

मागें मीं सांगितलें आहे कीं, " अडयार " या पोथीनें बराच घोटाळा केला आहे तो कसा तें पाहूं.

आतांपर्यंतच्या वादापासून तंजावर येथील पोथी सर्वांत जुनी आहे. म्हणून तीच कवीनें लिहिलेली पोथी म्हणून आपण गृहीत धरित आलों. ह्या पोथींत १०२ श्लोक आहेत. व तेच श्लोक अडयार, म्हैसूर व श्रीरंगम् येथील पोथींत आहेत. तेव्हां तंजावरची पोथी मूळ पोथी ठरविली. आतां उत्तरेकडच्या पोथींतून १०७ श्लोक आहेत. म्हणजे कोणते तरी ५ श्लोक प्रक्षिप्त आहेत. व ते म्हणजे भांडारकर इन्स्टिट्यूट पोथींतले श्लोक नं. २९, ८८, ९१, ९२ व १३ हे श्लोक अड्यार, तंजावर म्हैसूर व श्रीरंगम् या पोथींत नाहींत; पण अड्यार तेलगू म्हणून जी पोथी आहे असें सांगितलें त्यांत श्लोक नं. २९, ८८, ९१ व ९२ आहेत. " अड्यार तेलगू " ही पोथी तर जुनी आहे असें के. माधवकृष्ण शर्मा म्हणतात. मग हे श्लोक यांत कसे आले व बाकीच्या पोथ्यांतून कां वगळले ? तेव्हां हे श्लोक जर जुनेच आहेत असें धरलें तर फक्त १ च श्लोक प्रक्षिप्त राहिला व तो म्हणजे १३ वा. हा घोटाळा ही पोथी हातीं आल्या-शिवाय निकालांत निघणें शक्य दिसत नाहीं. तेव्हां हा निबंध वाचण्याचा हेतु एवढाच कीं, या काव्याबद्दलची माहिती समग्र व इतिहासाला धरून असावी व या दृष्टीनें ज्या ज्या गोष्टी मला विसंगत दिसल्या किंवा ज्या गोष्टींचा निर्णय मला करतां आला नाहीं त्या गोष्टी आपल्यापुढें मांडल्या आहेत व आपण यांचा विचार करून उणीव भरून काढण्यास मदत करावी.

---

९ " सभासद "

(इ. स. १२००—१८१८.)

(ले. विठ्ठल त्र्यंबक गुण्ये, एम्. ए.)

कागदपत्रांतील उल्लेख—

(१) " पा। हुजुरू बा। खान आलीशान रफअल मकान शहानवाजखान **मजालसी हुजुरु** "

(ऐ. फा. सा. खं. ३ ले ३५ ता. १६०३ फेब्रु. ५)

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(२) " दुसरा इब्राहीम आदिलशाह—शाह नवाजखान **सरमज्लिसी** याजतर्फेचे अधिकारी व देसाई परगणे गदग. "

(ऐ. फा. सा. खं. ३ ले. ४४, **ता. १६१६ जाने. २४.**)

(३) " दुसरा इब्राहीम आदिलशाह—देसाई परगणे गदग.
…………हुप. व दियानतुल्मुल्क **सरे मजलिस** याच्या माहितीनें "

(ऐ. फा. सा. खं. ३ ले. ५६, **ता. १६२१ फेब्रु. ८.**)

(४) " दुसरा इब्राहीम आदिलशाह—देसाई परगणे गदग.
…………हुप फर्जंद शाहनवाझखान **सर मजलिस** याच्या माहितीनें "

(ऐ. फा. सा. खं. ३ ले. ५९, **ता. १६४४ डिसें. ६.**)

(५) " दुसरा इब्राहीम आदिलशाह—देसाई परगणे गदग.
…………हुप. फर्जंद शाह नवाझखान **सरे मजलिस** याच्या माहितीनें "

(ऐ. फा. सा. खं. ३ ले. ६० **ता. १६२५ मार्च १.**)

(६) " (फारसी मजकूर) व हाजीरमजालस.
मसरुलहजरत रायाजी रो पंडित **मजालसी** ……… "

महजरांतील उल्लेख; (शि. च. सा. खं. ३ ले. ६३८
इ. स. **१६५४ जाने. १.**)

(७) " रख्तखाना
…………राजश्री बाबाजी नाईक पुंडे **मजालसी,** राजश्री बाळाजी हरि **मजालसी** "

महजरमजलसींतील उल्लेख—(शिवाजीमहाराज हजर).

(म. इ. सा. खं. १७ ले. १०, **१६५७ मार्च २१.**)

(८) " निवाडपत्र हाजीर मजालसी
राजमुद्रा
पदो नारायण **सभासद नामजाद किल्ले कोंडाणा** "

(शि. च. सा. खं. २ ले. ९८, **१६५८ आक्टो. ३.**)

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(९) " दुसरा अली आदिलशाह—देसाई तपे साळशी
............बाबाजी शाम......(पडिंतं १) **मजलिसी व सुभेदार तळकोंकण** "

(ऐ. फा. सा. खं. ३, ले. ९२, **१६६१ डिसें. २०.**)

(१०) " अलि आदिलशाह—देसाई परगणे कागल
...........हरि अमीनराव मजलसी.........**दियानतराव मजलसी** "

(ऐ. फा. सा. खं. १, ले. ३०, **१६७४ मार्च १.**)

(११) " पत्रवेतन विशेष. मा। शंकराजी बाजी प्रभु **सभासद सेवक** राजमंडल
...........शंकराजी नारायण याजकडे सभासदाची सेवा करीत होते ....सभासदांतच करार करून सरंजामी केली २००० होनू

ता।

खा। जातीस बेडा च्याकर २४ येन ४००

१६००

येकूण १॥ बेडा दोन हजार यास कदीम वेतन दीड हजार व हाली सरंजाम पांचशे होनू. येणे प्रो रास केले असेती. "

(पेशवा दप्तर. वि. ३१ प. नं. ५९, **१६९३ मे २७.**)

(१२) " महजरनामा......हाजीरमजालसी......
.......राजश्री महादजी बाबाजी **सभासद**

राजश्री केशो बाजी **सभासद** राजश्री रंगोराम **सभासद**
मुद्रा मराठी दि॥ सरुसुभा
(श्री राजाराम पदपंकज राजश्री बहिरो त्रिमल.
सेवनी तत्पर केसो बाजी) मुद्रा "

(ऐ. सं. सा. खं. ६ ले. ९, **१६९४ एप्रील १२.**)

(१३) महजराच्या मजकुरांतील उल्लेख.
" महादाजी बलाल सभासद नामजाद सुभा मामले दाभोल
........**बाळाजी विश्वनाथ सभासद.........** "
" मजलसीत राजश्री बाळाजी विश्वनाथ देशमूख मामलेदंडा राजापुरी "

(म. इ. सा. खं. २१ ले. ८, **१६९७ मे १६.**)

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(१४) " राजमंडल रोजकीर्द सुरु इसने
.........आश्रित.........कारकून
दि॥ दबिरी...........केशव त्रिंबक मान्य पुरुष
त्रिंबक विठ्ठल खासनीस

सभासद
नीलकंठ राऊ
शंकराजी नारायण
मुकुंद लिंगोजी........."
(पे. दप्तर वि. ३० नं. ३०७, इ. स. १७११)

(१५) " निवाडपत्र.........हाजीरानी मजालसी; राजमुद्रा
राजश्री कृष्णाजी विठल **सभासद**
नामजाद सुभा प्रांत कऱ्हाड......"
(म. इ. सा. खं. २१ ले. १११, इ. स. **१७२३**)

(१६) " कृष्णाजी अनंत **सभासद** राजमंडळ १६९४ " (सभासद–बखर)

(१७) Bombay Gazetteer Poona Vol. X VIII (Part iii) P. 332. पेशवाईतील सुभ्याच्या दरकदारामध्यें पुढील उल्लेख आहे. "Sabhasad kept a register of petty suits and reported them to the Mamlatdar. He received £25 (Rs. 250)"

निष्कर्ष—

(१) 'सभासद सुभेदार' यास स्वराज्यागमनापूर्वी 'मजलसी सुभेदार' म्हणत असावेत. (पहा क्र. ९.)

(२) सभासद हा सरकारी अधिकारी आहे. मध्यवर्ती व त्याचप्रमाणें प्रांतिक राज्यकारभारांत 'सभासद' हा हुद्दा (office) आढळून येतो. त्याचें काम बहुधा सल्लामसलत देणें व न्याय–निर्णय करणें असें असावें. राजारामाच्या काळांत राजमंडलाच्या सभासदाचा तनखा २००० होनांपर्यंत होता असें दिसतें (पहा क्र. ११.). पेशवाईत प्रांतिक सभासदाचा तनखा २५० रु. दिला आहे.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(३) कृष्णाजी अनंत हा शिवचरित्रकार 'सभासद' होता यावरून 'सभासद' बहुधा विद्वान् बहुश्रुत असावेत.

(४) 'सरेमजलसी' वगैरे उल्लेखांवरून आदिलशाही राज्यव्यवस्थेंत रख्त-खान्यांतील अधिकाऱ्यांपैकींच पातशहास सल्ला देणारी एक छोटी सभा (Council) असावी व तिचा सभासद होणें म्हणजे मोठ्या मानाचें व अधिकाराचें द्योतक असावें.

(५) स्मृति ग्रंथांतून किंवा संस्कृत कोशांतून 'न्यायाधीश' हा शब्द आढळून येत नाहीं. स्वराज्यांत तो रूढ झाला असावा. राज्यव्यवहार–कोशावरून पहातां दक्षिणेंतील मुसलमानींत केंद्रीय न्यायाधिकाऱ्यास 'आदिल' शब्द वापरीत असें दिसतें. मात्र त्यास कागदपत्रीं पुरावा उपलब्ध नाहीं.

स्मृति व नीति ग्रंथांतील राज्यकल्पनेंत केंद्रीय न्यायाधिकाऱ्यास 'प्राड्विवाक्' हा शब्द आढळून येतो व प्रांतांतील राज्याधिकाऱ्यास 'सभ्य' किंवा 'सभासद' हा शब्द योजिला आहे.* याविषयीं ताम्रपत्रांचा पुरावा पहाणें जरूर आहे.

मुसलमानींत प्रांतांतील एतद्देशीय न्यायदानपद्धतींत तसा कोणताच बदल झालेला आढळून येत नाहीं. तथापि शब्दांची थोडीफार देवाण घेवाण झालेली दिसते व हें अगदीं साहजिक आहे. कोणत्याहि परकीय सत्तेस न्यायासारख्या महत्त्वाच्या खात्यांत एकदम बदल घडवून आणणें सत्तासंरक्षणाच्या दृष्टीनें नेहमीं कठीण असतें व त्याकाळीं तरी निदान महाराष्ट्राच्या एकंदर परिस्थितीच्या दृष्टीनें निश्चित असें होतें. याचा परिणाम म्हणजे सभासद हा हिंदु राजवटीमधील शब्द मुसलमानींत मजलसींत रूपांतरित झाला व पुनः स्वराज्य आगमनानंतर पूर्वीप्रमाणेंच रूढ झाला. तो तसाच इंग्रजीपर्यंत कायम होता. असा या 'सभासदाचा' सुमारे सहाशें वर्षांचा इतिहास आहे.

---

* याज्ञवल्क्य (मिताक्षरा), व्यवहार, श्लोक २, ३, ३०.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ऐतिहासिक संकीर्ण निबंध खंड ४ था

सूची

अकलकोट परगणा (श. १५६५–१६५०) ३४–४१
अचलपुरी एलिचपूर १६,१७
अपरान्त १९
अमरसिंहराजा ६८
अलीअदिलशहा ७१
अवधानी श्रीनिवास (श. १५९३) ३७
अवन्ती–प. माळवा १६
अश्मक देश १७
अहोबलशास्त्री ६८, ६९
आग्रा २८
आनंदराव दिवाण (सरफोजी तंजावर) ६०, ६६
आनंदराऊ लखमोजी नाईक (श. १५९३) ३८
आनंदाचार्यरु (श. १५९३) ३६
आनंदीबाई ४५, ४६, ४७
आन्ध्रः कृष्णागोदामधील पूर्वकिनाऱ्याचा प्रांत १६, २१
आपा लिमये ४७
आबाजी महादेव सोवनी ४७
आभीर–साम्राज्य १५
आला हणमंत राऊत (श. १५९३) ३८
इन्द्रभट्टारकवर्मा विष्णुकुंडी १९
इब्राहिम आदिलशहा ७१
ईश्वरशास्त्री ६९
उमाजीपंत खालितनीस (श. १५९३) ३८
एकोजी तंजावरकर ६७
एलेनबरो लॉर्ड ग. ज. २७
ओरत्तनाडु ६८,६९
अंतोबा घाणेकर ४७
कटच्चुरी (कलचुरी) १५
कमालखान जुबले नाईक (श. १५९३) ३८
कर्जत–नगर जि. २४
कर्नाटक २१
कऱ्हाड ७३
कलिंग–उत्तर सरकार १६
कल्याणदास दिवाण जयपूर २५
कागल ७१
कानडे गणपतराव रामचंद्र २८
काबूल २७
काशीक्षेत्र ६३, ६५
कासी बिन कासी राऊत (श. १५९३) ३८
कासीभट उरउपाध्या (श. १५९३) ३५, ३६
कासीभट धर्माधिकारी (श. १५६५) पृ. ३४
फिरस्तणो धुरुजी हरकारा (१५९३) ३७.
कुनाल–दक्षिण महाराष्ट्र १५, १६
कुशी बटीक ४७
कृष्णाजी अनंत ७३
कृष्णाजी जाधव सुभेदार अकलकोट (श. १६६८) ४०
कृष्णाजी विठल ७३
केशव त्रिंबक ७३
केशवार्यरं राय (श. १५९३) ३६
केसो बाजी ७२

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

कोनीरी आपाजी पोतदार (१५९३)३७
कोला–कोलिका २१
कोसल द.–छत्तीसगड १६, १८, २१
कोळें=कोलिवाटिका २०
कोंकण उ.–अपरान्त १९
कोंढाणा ७१
खरगसिंग ४४
खंडीभट जोईसी (श. १५९३) ३७
खंडोजी विचित्रे (तंजावर सेनापती) ६०
गणाचारी मठपती (श. १५९३) ३९
गदग ७१
गरीबदास ५१
गिरमाजी अनत जमादिकाव (१५९३)३७
गिरमाजी राउजी देसाई (श. १५९३) ३८
गिरमाजी वेंकटाद्री दप्तरदार (श.१५९३) ३७
गोपालभट वंडेर (१५९३) ३७
गोविंद ६४
गोविंद नारायण जोशी (श. १७११) ४१
गोविंद राष्ट्रकूट १५
गोविंदवर्मा विष्णुकुंडी (४७५–५००) १६,१९, २२
गौतंभट्ट वडेरू (१५९३) ३७
गौळीबावा–सिन्नर २५
ग्रामउपाध्याय ३०
ग्रामस्थ ३०
घागपुरी २४
चापानेर–चंपकनेर ४३
चालुक्य–बदामी १५, २२
चेनपा केसरखानी (श. १५९३) ३९
चंदाखान (इ. १७५२) ६२
चंदा नारायण भट्टाचार्य ६८, ६९
चंद्रभान–व्यंकोजी पुत्र ६०, ६६
चंपकनगर ४३
चिंतो विठल (श. १६८६) ४७, ४८, ५०
छट्टुफरास ४७
जकार्ना (१५६५–८२) ३४
जखगौडा बिन जखगौडा पटेल (श. १५९३) ९
जिवाजी देवजी कुलकर्णी दुमौजे (श. १५९३) ३८
जुनागड ४३
जोशीपण–वृत्ती ३०, ३५
टिपु ६९
डुबल ५२
तात्या (श. १६८९) ४९
तिमण्णाचार्यरु (श. १५९३) ३७
तिमाजी नागोजी अजजावात चा। मजमुदार (श. १५९३) ३७
तिरुवसनल्लूर ६४, ६७
तिवरदेव १८
तुकणभट नागेद्भट जोइसी (श. १५९३) ३५,३६
तुकोजी तंजावरकर राजे ६७
तुकोजी माहलदार रख्तखाना (श. १५९३) ३८
तुडिक मौजे (श. १५९३) ३८
तुमण्णा चौगला (श. १५९३) ३९
तुळ्या पयार ४४,४६,४७
तंजावर–तंजपुर ५९
त्रिकूट नासिकसमीपवर्ती प्रदेश १६
त्रित्रकूट पर्वत १९
त्रिवरनगर १८
त्रैकूटक १५
त्रिंबक विठ्ठल ७३

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

थेऊर (श. १६८६) ५०
दादो विरो देसाई (श. १५९३) ३८
दाभोल ७२
देवगिरी २३,२५
देऊजी अको जासूद नाइकवाडी
(श. १५९३) ३९
देवजी अको पंडीत धर्माधिकरणी
(श. १५९३) ३५, ३६
देऊजी अको हेजीब (श. १५९३) ३७
दोस्त महंमद २७
दंडाराजपुरी ७२
दण्डी १६,१७
धर्मकृत्य यादी ३०
धली बेलतापूर (श. १५९३) ३८
धुमाजी नरसीह निंसिंदा माहाल अंबार-
खाना (श. १५९३) ३७
नरस रंग राऊत (श. १५९३) ३८
नरसिंगराव देशमुख ४७
नरसिंह अवधानी (श. १५९३) ३६
नरसो गिरभाजी सबनिवीस (१५९३) ३७
नरसो नरसिह चिटणवीस (श.१५९३)३७
नवर्दी लतीफ नाईक (श. १५९३) ३८
नृसिंहभारती ७०
नागणसिरगु मौजे (श. १५८२) ३४
नागदेभट जोशी (१५९३) ३७
नागदेभट बाबदेभट भुसीभट इनामदार
(श. १५८२) ३४
नागदेभट जोशी धर्माधिकारी
(श. १५६५) ३४
नानाजी ५९–६०, ६६
नाना फडणीस ४९, ५०
नारायण भट्ट (श. १५९३) ३७
नारायणभट्ट सोवला इनामदार
(श. १५६५) ३४
नारायण भामछ टीकालेखक ४३
नारायणराव पेशवे ४४
नांवपद्धति=बापाचेंच नांव मुलास ३३
नाशीक (श. १६८९) ४८, ४९
निमचग्राम ६४
निलकंठ संगो नाजीरव निधावान्
(श. १५९३) ३७
नूरखान राजखान (श. १५९३) ३८
नेवासें २६, ५३
पदो नारायण ७१
पद्मशेटी रुद्रसेटी सेटीकार
(श. १५९३) ३९
परकालदास ५१
परमानंद कवींद्र (१५४४) ५१–५६
परवसेटी (श. १५९३) ३९
परशरामभाऊ पटवर्धन ६७, ६९
पवार–मलठण २८
पाचाड (श. १५९४) ५१
पावागड–पावकदुर्ग ४३
पिरोजी विरोजी नाईक (श. १५९३) ३८
पुणें ६८
पुलकेशी दुसरा १५
पोलादपूर–पोलस्त्यनगर (श. १५९४)
५१, ५२, ५४
प्रतापसिंह तंजावरकर ५९, ६१, ६६
प्रवरसेन वाकाटक पहिला १८
फत्तेसिंग भोसले (श. १६५०–१७११)
३९, ४१
फरहादखान (श. १५६५) ३३,३४
फेरिस्ता २७
बहिरो त्रिमल ७२
बाजी गोविंद ४७
बाजी बसदेव (श. १६८६) ५०
बाजीराव दुसरा ६८

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

बापू सखाराम ४९
बाबाजी नाईक पुंडे ७१
बाबासाहेब भोसले अकलकोट ४१
बालो गिरमाजी अजजाबती
(श. १५९३) ३७
बाळाजी विश्वनाथ देशमूख ७२
बाळाजी हरी ७१
बाळंभट मैद्रिकर (श. १५९३) ३७
बेलवरें—बेलवाटिका २०
बेलसरे ४९
बंगाल ६८
भवानीशंकर (श. १६८६) ५०
भिकण दीक्षित (श. १५९३) ३६
भिल्लम यादव ५ वा २३, २५
—मठ २६
मखदूम खुलीनाईक (श. १५९३) ३८
मणलूर ६८
मदुरा ५८
मध्यार्जुन क्षेत्र ६८
मलखेट—मलखेटक २१
मलयपर्वत १९
महमद इसफ ४७
महमदखान मीरअली सरगुरो
(श. १५९३) ३८
महंमूद गझनी २७
महमूद बेगडा गुजराथ
(इ. १४५९—१५११) ४३, ४४
महाड=महाई (श. १५९४) ५१
महादजी बावाजी ७२
महादाजी बेलाल ७२
महाराष्ट्र २१,—तीन १५, २०
माण—मानपूर १५, २०
माधवराव ६९
माधववर्मन विष्णुकुंडी द्वितीय १९
माधववर्मा विष्णुकुंडी १६—१९,
२०—२२
मानाङ्क राष्ट्रकूट १५, २०
मांधाता—माहिष्मती १७
मार्कंडेश्वर क्षेत्र (श. १५९३) ३५
मॉस्टिन ४५, ४६
माहतदेवरु गुरवया मठदेवरु
(श. १५९३) ३९
माहिष्मती—मांधाता १७
मिरज (श. १५९३) ३५
मुकुंद लिंगोजी ७३
मुदगल गोविंद जोसी (श. १६५०—६८)
३९, ४०
मुद्गलभट जरे (श. १५९३) ३७
मुद्गलभट्ट वडेर (श. १५९३) ३७
मूर्तजाबाद (श. १५९३) ३५
मैराळकावजी सुभेदार अकलकोट
(श. १६६८) ४०
मैलार खंडेराव राऊत (श. १५९३) ३८
मोखलिंग नरस राऊत (श. १५९३) ३८
मोरोबादादा ४७, ४८
मोरी माधवराव पेठे (श. १६८६) ५०
म्हैसूर ६८, ६९
यागविशेष १८, २०
येरवडें (श. १६८६) ५०
रघुनाथरावदादा ४५, ४७
रघुनाथराव विंचुरकर २८—२९
राचसेटी मंगसेटी सेटीकार (श. १५९३)
३९
राचूर नरसिंह्य (श. १५९३) ३६
राजमाची मच्छदर्यां २१
राबर्ट कीथ प्रिंगल २८

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

रामतीर्थक्षेत्र अग्निहोत्री (श. १५९३) ३६
रामदाससमर्थ (श. १५९४) २१
रामभट जेरे (श. १५९३) ३७
रामभट जोइसी (१५९३) ३७
रामभट दुदेली (१५९३) ३७
रामया मठपती (श. १५९३) ३९
रामशास्त्री ६४, ६५
रामाजी बाबाजी हरकारा (श. १५९३) ३८
रामजी भानजी खासनीस (श. १५९३) ३८
रामेश्वर ६३
रायगड (श. १५९४) ५१
रायाजी पंडीत ७१
रायाजी माहादेऊ खासनिवीस बडे (श. १५९३) मलिक ३७
राष्ट्रकूट १५, १६, २१
रुकमाजी रयाजी चाकर महालनिवीस (श. १५९३) ३७
रेटरे–रेटुरक १९, २०
रंगो रोम ७२
लखमोजी येसोजी नाइकवाडी फिरंगदाज (श. १५९३) ३९
लक्ष्मणराव काशी ४७
लेले लक्ष्मण गणेशशास्त्री २९
लिंगसेटी (श. १५९३) ३९
वडिंभट्ट नरसिंहभट्ट (श. १५९३) ३७
वनवासी–उत्तर कानडा १७
वर्धा–वरदा नदी १७
वाकाटक १५, १७
वांच्छेश्वर–कुट्टी कवी ५७–७०; –पणतु ६२, ६८
वाठार=वट्टरिका २०
विक्रमहेंद्र विष्णुकुंडी २१,
विक्रममहेंद्र (इ. ४५०) १६, २२
विट्ठलभट्ट पडगन्तरु (१५९३) ३७
विदर्भ १५, १६, १७, २१
विद्यापती (श. १५९३) ३६
विनाजी मायाजी खोती जकाती मामले मूर्तजाबाद (श. १५९३) ३७
विमळदास ५१
विश्रुत १७
विश्वनाथभट जेरे (श. १५९३) ३७
विष्णुकुंडी १६, १७, १९; २०, –वंश २२
वेदाजी गागो सुरेदऊ निंसिन्दा (१५९३) –माहालपोता ३७
वेंकटाद्री गिरनाजी हरकारा (श. १५९३ ६ ३८
वेंगी–चालुक्य २२
व्यंकटराव काशी ४७
व्यंकटाचार्य अवधानी (श. १५९३) ३६
शहाजीराजे तंजावरकर ५७–५८, ६०, ६६
शहानवाज खान ७०, ७१
शामराव पोतनीस (श. १६८६) ५०
शिवाजी कान्हो खळदकर (श. १६८९) ४७–५०
शेणोली–सेणवर्या २१
शंकराजी नारायण ७२, ७३
शंकराजी बाजी प्रभु ७२
शंकराजी भिकाजी टाणदार (श. १५९३) ३७
शंभु महादेव=शिखर शिंगणापूर (१६८६) ५०
श्रीकंठदत्त व्याख्या कुसुमावली टीकाकार (श. १४१३) ४३

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

श्रीनगर=सिन्नर पहा
श्रीनिवास पंडित ६८
श्रीनिवास मेलगिरी शाजे इमारती (१५९३) ३७
श्रीरंगम् पट्टण (इ. १७५२) ६१, ६२
सखारामबापू ४६ ४७
सखाराम हरि ४७
सगलिगी नामा चार्यरू (१५९३) ३७
सटाणें–नगर जि. २४
सदाशिव रामचंद्र सुखटणकर ४७
सभासद ७०–७४
सयाजी तंजावरकर राजे ६७
सय्यदबंधु दक्षिणेतील (१७३५–३९) ६१
सरफोजी दुसरा ६८, ६९
सरफोजी भोसले राजे तंजावर ६०
सातगौडा खंडेराऊ (श. १५९३) ३९
सातवाहन साम्राज्य १५
साये नाईक नाइकवाडी (श. १५९३) ३९
सावंत राऊ तुकोजी नाईक (श. १५९३) ३८
सासवड–शिवाजी कान्हो सासुरवाडी ४९
साळशी ७१
सिद्दी अगा चिन अली अगा सरगुरो (श. १५९३) ३८
सिन्नर–शिंदीनगर–श्रीनगर २२–२७
सुजनाबाई तंजावर राजे ६७
सुमेरसिंग ४४, ४५, ४७
सेटी भानसेटी (श. १५९३) ३९
सेन भट (१५९३) ३७
सोनो अको हरकारा (श. १५९३) ३८
सोनो दादो रस (श. १५९३) ३८
सोमनाथ–दरवाजे २७–२९
संभाजी नरहू अजीहती देसकुलकर्णी (श. १५९३) ३८
हरि अमीनराव ७१
हरिषेण वाकाटक (४७५–५००) १६, १७, २१
हुसेन बेग ४७
ज्ञानेश्वर–सासवड (१६८६ शक) ५०

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

भारत–इतिहास–संशोधक–मंडळ–स्वीय–ग्रंथमाला

* हा ग्रंथ मुंबई सरकाराच्या प्राथमिक व दुय्यम शाळांच्या पुस्तकालयासाठीं मंजूर. ‡ हा शैक्षणिक (training) संस्था व शिक्षकग्रंथालयें यांसाठीं मंजूर.

१ अहवाल (शक १८३२) ३
२ „ (शक १८३३) ५
३ सुचंत विचार(कै.वि.का.राजवाडे)१०
४ वार्षिक इतिवृत्त (शक १८३४) ५
५ मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें खंड १२ (कै.वि.का.राजवाडे)१ऽ८
*६ प्रथम संमेलन वृत्त (शक १८३५)ऽ१२
*७ वार्षिक इतिवृत्त (शक १८३५) ६
*८ द्वितीय संमेलन वृत्त (शक १८३६)३
*९ वार्षिक इतिवृत्त (शक १८३६) ३
*१० मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें खंड २० (शिवकालीन घराणीं) ३
*११ वार्षिक इतिवृत्त (शक १८३७) ६
*१२ तृतीय संमेलन-वृत्त(शक १८३७)३
*१३ मुकुंद–महाभाष्य (संस्कृत) ऽ८
*१४ ग्रंथराज (दासोपंत) ऽ८
*१५ स्फुट प्रकरणें भाग १ ला ऽ१२
*१६ स्फुट प्रकरणें भाग २ रा ऽ१२
***मंडळ–त्रैमासिक** प्रत्येक पुस्तक ३
*१७ वार्षिक इतिवृत्त (शक १८३८) ३
१८ चतुर्थ-संमेलन-वृत्त (शक१८३८)३
*१९ राजवाडे-खंड-स्थलसूची ४
*२० पंचम संमेलन-वृत्त (शक १८३९)३
२२ चंद्रचूड–दप्तर–कला १ ३
२३ महाराष्ट्र–सारस्वत (संपलें) १०
२४ षष्ठ संमेलन-वृत्त (१८४०) ४
२५ सप्तम संमेलन-वृत्त (१८४१) ३
२६ संशोधकाची छोटी जंत्री ऽ४
२७ प्रदर्शन परिचय ऽ४
*२८ फारसी पत्रव्यवहार ५
२९ फार्सी–मराठी कोश ४
३० शिवचरित्रसाहित्य खंड १ ला १ऽ८
३१ Historical Miscellany १
३२ पुरंदरे-दप्तर भाग१ ४
३३ शिवचरित्रसाहित्य खं. २ रा ४
३४ द. मध्ययु. इ. साधनें खं. १ २
३५ ऐतिहासिक संकीर्ण साहित्य खं.१,२
३६ राजाराम–चरितम् १ऽ८

३७ मंडळांतील नाणीं १
†३८ शिवचरित्रसाहित्य खंड ४ १ऽ८
३९ गोवळकोंड्याची कुत्बशाही रु. ४
†४० ऐतिहासिक फारसी साहित्य रु.१ऽ८
†४१ द० मध्ययुगीन इ. सा. खंड. २
†४२ ऐतिहासिक संकीर्ण सा.खंड२ १ऽ८
४३ मंडळ चित्र ग्रंथ चित्रें २० ऽ८
४४ शिवकालीन पत्रसारसंग्रह खं.३ २॥
‡४५ विजयनगर स्मारकग्रंथ ४
†४६ ऐतिहासिक फारसी सा.खंड२ १ऽ८
४७ शिवचरित्रसाहित्य खं. ६ १ऽ८
†४८ मराठी सत्तेचा उत्तरविस्तार ऽ१२
४९ शिवचरित्रवृत्तसंग्रह कानडा १
५० शिवचरित्रसाहित्य खंड ७ १ऽ८
†५१ ऐतिहासिक फार्सी साहित्य ३ १ऽ८
५२ } शिवचरित्रवृत्तसंग्रह २ व ३
†५३ } खंड : फार्सी विभाग प्रत्येकीं १ऽ४
५४ पुणें नगर संशोधन–वृत्त खंड १ रु. १
५४अ ऐ. सं. सा. खं. ३ ३
५५ शिवचरित्रसाहित्य खंड ८ १ऽ८
५५अ शि. च. सा. खं. ५ ३॥
५६ ऐ. संकीर्ण साहित्य खंड ४ २
५७ ऐ.संकीर्ण वाङ्मय साहित्य खं.१ १ऽ८
५८ शिवकालीन दंडनीति– ३
५९ पुणें नगरसंशोधन वृत्त खं.२ १ऽ८
६० ऐ. संकीर्ण निबंध खंड १ १ऽ८
६१ ऐ. संकीर्ण साहित्य खंड ५ १ऽ८
६२ शिवचरित्र साहित्य खंड ९ १ऽ८
६३ हिंगणे दफ्तर १ ला खंड ३
६४ ऐ. सं. सा. खं. ६ १ऽ८
६५ ऐ. सं. निबंध ३ २
६६ पुणें नगरसंशोधनवृत्त खं. ३ १ऽ८
६७ महाराष्ट्रांतील ताम्र-शिलालेख ३
६८ संकीर्ण साहित्य खं. ७ २
(६९) ऐ. संकीर्ण निबंधखंड ३ रु. २
(७०) हिंगणे दप्तर खंड २ रु. ३
(७१) आंग्रेकालीन पत्रव्यवहार २

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(७२) ऐ. संकीर्ण निबंध खंड ४ रु. २॥ | (७३) पेठे पत्रव्यवहार, रु. ३

टीप–ट. ह. व बांधणी, व्ही. पी. वगैरे खर्च निराळा पडेल. † हा ग्रंथ त्रै. मासिकांत भागशः प्रसिद्ध झाला आहे. ४०–४२,४६,४८,५१, ५३ स्वतंत्रहि मिळतात.

भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळ-पुरस्कृत-ग्रंथमाला

(१) मठगांवचा शिलालेख–कै. रा. च. चांदोरकर. रु. २ व रु. १०१४
(२) पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् रु. ०१० व ०८
(३) श्री शिवभारत मूळ व मराठी भाषांतर मूल्य रु. ६ व ५०१२
(४) शिवचरित्रप्रदीप कागदी व कापडी. रु.३॥ व ४ आणि रु.३।व३॥
(५) हिंदी शिल्पशास्त्र भाग १ ला. कै. रा. सा. रु. वि. वझे रु. ३ व रु. २
(६) शिवकालीन जंत्री शके १५५१–१६५०–कै. ग. स. खरे रु. ५॥।·
(७) साधन–चिकित्सा –वा. सि. बेन्द्रे. रु. ३॥ व रु. ३
(८) ऐतिहासिक पोवाडे–य. न. केळकर. रु. ३ व रु. २॥
(९) वाठारकर निंबाळकर–इतिहास रु. १॥ व १०३०३
(१०) भूतेश–आख्यान (०१२ व ०१०)
(११) कन्हाड,(श्री. य. रा. गुप्ते, बी.ए)०८
(१२) ऐतिहासिक प्रस्तावना–कै. वि. का. राजवाडे रु.३ व २०६ ०६
(१३) राजवाडे यांचे संकीर्ण निबंध श्री. शं. ना. जोशी रु. २ रु.१॥
(१४) राजवाडे संकीर्ण निबंध भाग ३ रा. श्री. शं. ना. जोशी २ व १०१४
(१५) पुरंदरे–दप्तर, भाग २ रा. रु. ३ व रु. २॥
(१८) The Escape of Shivaji from Agra रावसो देशपांडे–रु.३ व २॥
(१९) लोककथा, कापडी, कागदी रु. १॥ व रु. १ १।व०१४
(२०) पानसे घराण्याचा इतिहास कै. रा. च. पानसे रु. ३ व रु. २॥
(२१) कै. वासुदेवशास्त्री खरे–चरित्र श्री. दा. मो. भट रु. २॥ व रु.२।–
(२२) लोककथा भाग २ रा. रु. १०८ व १०४ व १०४व०१४
(२३) संपूर्ण भूषण रु. १०८ व १०४
(२४) शिवचरित्रसाहित्य खंड ३ रा शं. ना. जोशी व ग. ह. खरे पृ. २८२ –रु. ३ व रु. २०८
(२५) राजधानी रायगड रु. १ व ०१२
(२६) Shivaji pp. Rs. 3 and Rs. 2-8-0
(२७) आळंदी पृ. २०–श्री .ग. ह. खरे०२
(२८) मठगांवचा शिलालेख : कुडाळप्रांतेतिहास बाळावलकर रु.१०२व०१२
(२९) पुरंदरे दप्तर भाग ३ रा ३ रु. व रु. २०८
(३०) मध्वमुनीश्वराची कविता ३ व २०८
(३१) मराठ्यांच्या उत्तरेकडील मोहिमा पृ.९०-डॉ.वि.गो.दिघे रु. १व०१२
(३२) वेदस्तुति आणि स्फुट कविता कृष्णदयार्णवकृत–०१२ व०१०
(३३) ज्ञानप्रदीप रु. १ व ०१२
(३४) पेशवाईच्या सावलींत रु. ४ व ३.
(३५) मूर्तिविज्ञान श्री. ग. ह. खरे ९४ चित्रें; रु. ३०८ व ३
(३६) आठल्ये घराण्याचा इतिहास–वि. वा. आठल्ये पृ. ४४० ३॥–३.
(३७) किल्ले पुरंदर किं. १ व ०१४
(३८) किल्ले विशाळगड पृ.९३किं.०व०१२
(३९) श्रीशिवकाव्य पृ. २६६–रु. २॥ व २
(४०) गुण्ये घराण्याचा इतिहास रु. १०
(४१, ४२) वैद्य दप्तर खंड १ व पुरवणी. शं. ल. वैद्य २॥ व ३ रु.
(४३) खेड (जि पुणें) वर्णन (य.रा.गुप्ते)०८
(४४) श्री क्षेत्र हरिहरेश्वर वर्णन परांजपे रु.१
(४५, ४६) वैद्य दफ्तरातून निवडलेले कागद–चैत्र खंड २ व ३ रु.२ व रु.३
(४७) चिमाजी आपा-रु. वा. पुरंदरे रु.३
(४८) ऐ. लेखसंग्रह खं.१५ य.वा खरे रु. ८